

RELIGIOONIVASTASE VÕITLUSE KORRALDUSEST NÕUKOGUDE EESTIS*

Atko Remmel

Käibetõdede vastu võitlejaid on leidunud igal ajastul ja igas kohas ning sellist võitlust on väliseesti kultuuritegelane Ignace Lepp nimetanud “sotsiaalset laadi ateismiks”.¹ Ateism sellisel moel, nagu me seda tänapäeval tunneme – konkreetse jumalaeitamisenä –, tekkis alles 18. sajandil, olles eelnevalt võtnud erinevaid agnostilisi või materialismi kalduvaid vorme. Märksa markantsem nähtus on aga mitteuskumine riikliku poliitikana, mis Eestis veel mõni aeg tagasi valitsev oli.

Ateismi eri tahke on (valdavalt ideoloogiatiõ vaatepunktist) Eestis kirjeldatud peamiselt nõukogude perioodil.² Pärast Eesti taasiseseisvumist ei ole ateismitemaatikale kuigi suurt tähelepanu pööratud, enamasti on seda artiklites ja dissertatsioonides mainitud vaid taustainfona. Ateismivaldkonnale keskendatud artikleid on ilmunud mõned üksikud.³

Ateismitemaatikaga seotud nõukogude aega käsitlevad kirikuloolised tööd on enamasti suunatud majanduslike ja organisatoorsete meetmete uurimisele.⁴ Ateistliku töö teistest valdkondadest (propagandategevus loengute ja meedia vahendusel, ennetustöö kõigi tasemete haridusasutustes, ateismi-

* Uurimistööd on toetanud ETF grant 6624.

¹ Ignace Lepp, *Moodsa ateismi psühhoanalüüs* (Tallinn, 1966), 5.

² Ateismiajaloolistest käsitlustest tuleb eelkõige nimetada Lembit Raidi monograafiat *Vabamõtlejate ringidest massilise ateismini* (1978), aga ka mitmeid käsitlusi religiooni puudutavates artiklikogumikes (nt *Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis I–III*). Nõukogude tavanditele on pühendatud rida metodoloogilise kallakuga väiksemamahulisi trükiseid, selle temaatika üheks peamiseks autoriks on Inna Baturin (Leitsalu): *Noorte traditsioonid* (1966); *Pika tee tähistest* (1968) jt, aga ka Kalju Oja koostatud *Kaunilt, meeldejäädvalt* (1965).

³ Nt Toomas Paul, “Leeri likvideerimise lugu”, *Looming* (1996), 4; Lauri Vahtre, *Lisandusi ateismi ajaloole Eestis* (1998), ateismi kui kirikuvastast poliitikat käsitleb Vello Salo, *Riik ja kirikud 1940–1941* (Tartu: Maarjamaa, 2000), filosoofilisemast küljest läheneb Haljand Udame “New Age kui ateismi kriis”, *Orienditeekond. Eesti mõttelugu* 37 (Tartu: Ilmamaa, 2001).

⁴ Nt Riho Altnurme, *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949* (Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis, 2000), Andrei Sõtšov, *Eesti õigeusu piiskopkond nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954–1964* (Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis, 2008).

klubid, individuaalne töö usklikega ja nende represseerimine võimude vai-
kival heakskiidul, uued sotsialistlikud tavandid) käsitlused aga puuduvad.
Uusi sotsialistlike tavandeid on käsitletud küll etnoloogide vaatepunktist,⁵
kuid religioonijaloolised uurimused seni puuduvad⁶ ning täiesti puudub
uurimus sotsialistlike tavandite tegevust suunanud ja kontrollinud riiklike
struktuuride kohta. Seda lünka püüabki käesolev artikkel täita.

Ehkki üldkontseptsiooni poolest ei erinenud Eesti NSV religioonipoliitika
ülejäanud Nõukogude Liidu omast, võib siinse olukorra eripärana esile tuua
mõnevõrra leebemat religiooni suhtumist kui enamikus liiduvabariikides –
Baltimaad, eriti Eesti, olid teatud moel Läänele mõeldud vitriiniks.⁷ Oluline
oli ka ülejäanud Nõukogude Liidu (kui Läti välja arvata) peamiselt õigeuskliku
või islami tausta valguses erandlik luterlik taust, mis nõudis Moskvast tulnud
otsuste interpreteerimisel kohalike oludega arvestamist. Üldjoontes võib kirjel-
dada ENSV religioonipoliitikat kui püüdu tekitada olukord, kus Moskva oleks
söönud ja ka kohalikud enam-vähem terved – mõlemad pooled püüdsid vältida
suuremaid konflikte, kuigi rõhk oli siiski kiriku mahasurumisel. Samas võib
etteruttavalt öelda, et tihtipeale jäi ateistlik tegevus ka ainult paberile.

Et artikkel puudutab eelkõige olukorda Eestis, mitte terves Nõukogude
Liidus, siis pole artikli piiratud mahtu arvestades olukorda ülejäanud riigis
kuigivõrd kirjeldatud – käsitlusi NL religioonipoliitika kohta on ilmunud
mitmeid⁸ ning need on kättesaadavad ka rahvusvahelisele lugejale. Käes-
olev artikkel põhineb peamiselt arhiivimaterjalidel ja intervjuudel.⁹

⁵ Nt ETF grandiprojekti “Argielu strateegiad ja praktikad Nõukogude Eestis” raames.

⁶ Põgusalt on seda teemat puudutatud siinkirjutaja oma magistritöös: *Ateismi ajaloo*
Eestis (XIX sajandi lõpust kuni aastani 1989) (Tartu Ülikool, 2004. Käikiri Tartu Üli-
kooli Raamatukogus).

⁷ Samal põhjusel tehti Kuremäe kloostri n-ö näidisklooster või lubati aeg-ajalt mõne kiri-
kliku sisuga trükise ilmumist (Salo, *Riik ja kirikud*, 158–159); vt ka nt Elo Tuglase mälestusi
sellise “Potjomkini küla” loomisest 1956. aastast: “Siin oli nimelt rootsi baptiste käinud.
Kuid nende palvemaja pole enam ammu tarvitusel olnud, olnud lagunenuid ja räpane.
Hakatud siis tulise rutuga remonti tegema, koristatud palvela seinte äärest seasulud ja ehi-
tatud isegi mingi sild üle oja. Aga kõigepealt lastud vanale rootslannale-misjonärile uued
hambad suhu panna! [...] Külalisi huvitanud küsimus, kas Oleviste on mingi üldkirik või
ainult baptistide oma. Siinsed püüdsid neid viimases veenda. Teiseks olnud rootslastel
kaasas 15 pastori nimekirja, kes olevat hukka saanud. Õnneks osutunud neist 14 veel täie
tervise juures olevat. Nagu pärast selgunud, olevat selle nimekirja koostanud Oskar Loo-
rits Stockholmis. Ja nii võisid külalisemad kõige roosilisemate kujutlustega minema sõita:
pastorid on puha elus, Oleviste on suurim baptistide kirik maailmas ja Mustvee misjonäril
on hambad suus!” (Elo Tuglas, *Elukiri* (Tallinn: Faatum, 1993), 140).

⁸ Eesti lugejale on kättesaadav nt Pedro Rameti, *Cross and comissar: the politics of*
religion in Eastern Europe and the USSR (Indiana University Press, 1987).

⁹ Enamik intervjuusid toimusid autori koostatud (ent alati mitte identsete) küsimus-
tike alusel, mis puudutasid peamiselt religioonivastase võitluse organisatsioonilist

Nõukogude religioonipoliitika alustest

Nõukogude riigi suhe religiooni- ja usuküsimustesse baseerus Karl Marxi tuntud maksimil usu kui oopiumi kohta. See haakus klassivõitluse teooriaga – religioon on puhver rõhutava klassi vaigistamiseks, mis ei lase ärgata inimeste kaasasündinud “revolutsioonilisel teadvusel” ning see tõttu on valitsevad klassid olnud juba aegade algusest saadik religioossuse püsimisest eluliselt huvitatud. Religiooni suhtes äärmuslikult vaenulik Lenin arendas seda käsitlust veelgi edasi.¹⁰ Lenini positsioneerumine on arusaadav, sest tegu on kahe konkureeriva ideoloogilise süsteemiga, mis tema käsitluses on teineteist välistavad, ehk siis omaaegset seletust kasutades – kommunistlik ideoloogia on õige ja religioosne vaid tegelikkuse ähmastunud peegeldus.

Sotsialistlikus ühiskonnas, kus inimesed on “täiesti vabad”, pidid religioon ja usk ajale jalgujäänuna kaduma; ja seda peamiselt seetõttu, et religioossust nähti mitte inimloomuse ühe omaduse, vaid ainult sotsiaalset laadi nähtusena, mistõttu pidi sotsiaalse pinnase ebasoodsaks muutmise järel olema võimalik vaadelda religiooni väljasuremist. Samuti nähti ateismi “sotsiaalselt tingitud ideoloogilise nähtena”¹¹; leninliku käsitluse järgi ei olnud võitlus religiooni ja poliitilise klerikalismi vastu mitte eesmärk omaette, vaid allutatud rahvahulkade poliitiline kasvatamine aktuaalse-

ülesehitust ning täpsustasid arhiivimaterjalide nüansse. Olgu siinkohal ära toodud ka informantide lühike tutvustus:

Kuulo Vimmsaare (s 1921) – pikaajaline ühingu “Teadus” ateismisektsiooni esimees, Tallinna Polütehnilise Instituudi filosoofiakateedri dotsent, ateismiklubi “Atheos” üks eestvedajaid, peamised uurimisteemad: luterlus ja ateismialased sotsioloogilised uurimused.

Villi Ehatamm (s 1930) – pikaajaline ateismilektor, EKP KK propagandaosakonna ateismiala spetsialist, olnud tegev “Teaduse” ateismisektsioonis.

Inna Leitsalu (Baturin) (s 1934) – töötanud erinevate kõrgkoolide õppejõuna, TPedi dotsent, tegelenud ateismivaldkonnas peamiselt uute tavandite suunamise, juurutamise ja uurimisega, samuti tegev “Teaduse” ateismisektsioonis.

Lembit Raid (s 1931) – TRÜ NLKP ajaloo kateedri dotsent, “Teaduse” ateismiala lektor. Peamine uurimisteema – Eesti ateismi ajalugu.

Helgi Sillaste (s 1933) – TRÜ filosoofiakateedri dotsent, teadusliku ateismi kursuse lektor, EKP Tartu linnakomitee ateismisektori juhataja, “Teaduse” Tartu osakonna ateismisektsiooni juhataja. Kandidaadidissertatsioon *Luteri usu kiriku ja riigi vahel korra õiguslik reguleerimine kodanlikus Eestis*.

Artikli autor kasutab siinkohal võimalust veel kord kõiki informante tänada.

¹⁰ Kokkuvõtet sellest võrdlemisi robustsest poleemikast on võimalik lugeda teosest V. I. Lenin, *Religioonist ja kirikust* (Tallinn: Eesti Raamat, 1975).

¹¹ Lembit Raid, *Vabamõtletejate ringidest massilise ateismini* (Tallinn: Eesti Raamat, 1978), 176.

tele ülesannetele.¹² See toob välja ateismi vastuolulise positsiooni – ühest küljest oleks see justkui üks õpetuse alustaladest, teisalt aga ainult vahend ideoloogilisel võitlusväljal ülemvõimu saavutamiseks, mille järele pidanuks aja jooksul vajadus justkui kaduma. Seetõttu võib ateismi pidada marksistlik-leninliku ideoloogia lahutamatuks, ent suhteliselt iseseisvaks osaks.

Näiline usuvabadus riigis garanteeriti klausliga: “Usk tuleb kuulutada eraasjaks. Riigil ei tohi olla tegemist usuühinguga, usuühingud ei tohi olla seotud riigivõimuga. Igaühel peab olema täielik vabadus tunnistada mis tahes usku või mitte tunnistada, s.o olla ateist, kelleks ongi tavaliselt iga sotsialist.”¹³ Kõlab küll demokraatlikult, kuid praktikas muutus see põhimõte demokraatlikuna kõlavaks nonsensiks: täidesaatev võim kuulus riigis kommunistlikule parteile, kelle seisukoht religiooniküsimuses oli, et “religioon ei ole töölispartei suhtes eraasi”.¹⁴ Seetõttu võib rääkida religioonivastastest tegevusest kui riiklikust poliitikast ning sel põhjusel on käesolevas artiklis ka sõnade “riik” ja “partei” kasutus mõnevõrra sünonüümne.

Nagu ühest kommunistide häälekandjas edastatud pragmaatilisest konstateeringust võib näha – “kui tahame võidelda kiriklike kommetega, peame asemele seadma omad viisid, proletaarsed kombed”¹⁵ –, kopeeris religioonivastane võitlus suurel määral kiriklikku metodoloogiat: näiteks nn punajutlused Eesti Tööräha Kommuuni ajal või Venemaal Trotski eestvedamisel loodud uued kombetalitused 1920. aastatel. See aga muutis ateismi üha religiomorfsemaks, omal moel hakkas õpetuse ühe aluse religiomorfusus mõjutama kogu nõukogude ideoloogiat ning viis viimaks omalaadse tsiviilreligiooni tekkeni. Ellu rakendatuna omandas ateism peagi pelgalt filosoofiliseks alustalaks olemise asemel vahendi rolli, mis sai võitluse käigus tema algsest maailmavaatelisest lähtepunktist olulisemaks.¹⁶

¹² Raid, *Vabamõttelejate ringidest*, 95.

¹³ Lenin, *Religioonist ja kirikust*, 211–215.

¹⁴ Samas.

¹⁵ *Noor Tööline* (1922), 5, 147. Veel 1970. aastal on Ministrite Nõukogu tavandikomisjoni istungil sm Uus nentinud, et “kirikut saab välja tõrjuda vaid kombetalituste kaudu”. (Riigiarhiiv (edaspidi ERA), f. R-1, n. 10, s. 800, l. 5. ENSV Ministrite Nõukogu (MN) Tavandikomisjoni protokolliraamat 1970).

¹⁶ Selle näitena võib juba ateistliku võitluse algusaegadest tuua Lembit Raidi märkuse Eesti Tööräha Kommuuni religioonipoliitika kohta: “ateistlik propaganda sai kohati eesmärgiks omaette; ateistlik kasvatustöö seati kohale, mis talle ei kuulu” (Raid, *Vabamõttelejate ringidest*, 86). Tihti tähendas see ka seda, et ateismi- ja religiooniga tegelevad (riiklikud) institutsioonid (Ministrite Nõukogu tavandikomisjon, “Teaduse” ateismi teaduslik metoodiline nõukogu (TMN) jt) pidid võitlema religioonipoliitika rakendamisel tehtud liialduste vastu. Vt nt NSVL Ministrite Nõukogu otsus 1961. a 16. märtsist: “Kohalikud nõukogud on nõrgendanud kontrolli kultusalase seadusandluse üle, see võimaldab vaimulikel rikkuda seadusandlust. Rööbiti sellega panevad mõned koha-

Teisalt aga eitati järjekindlalt kommunistliku süsteemi ja religiooni mingisugustki võimalikku sarnasust ning seda märganute mõtteavaldused tunnistati valeks – juba enne nõukogude riigi teket oli Lenin isiklikult astunud välja nende vastu, kes püüdsid kommunismi ja religiooni ühildada (20. sajandi alguses tekkinud *bogostroitelite* ja *bogoiskatelite* liikumised). Sellest hoolimata jäi viimaks valdavale osale mulje ateismist kui usuvoolust, mis on kõigi teiste usuvoolude vastu.¹⁷

Vahendi-rolli tõttu ei ole ateismitemaatika Eestis iseseisvalt peaaegu kunagi esile kerkinud ega olnud eesmärk omaette (ehkki ka seda tahku on rõhutatud), vaid on olnud alati seotud mingite laiemapinnaliste muutustega. Kui eesmärk on saavutatud või muutused sumbunud, on ateismitemaatika kõrvale heidetud ning esiplaanile on tõusnud tähtsamad küsimused. Sellist tendentsi võib märgata nii 20. sajandi esimesel poolel kui ka kogu nõukogude perioodi jooksul.

Võrreldes Läänes levinud ateistliku mõtlemisega, mis on eelkõige filosoofiline maailmavaade, on nõukogude ateismi puhul välja toodud mitmeid eripärasid, näiteks nimetab ateismiuurija William van der Bercken ateismi nõukogulikku versiooni “ideoloogiliseks ateismiks” ning iseloomustab seda järgnevate kategooriate kaudu: a) motiveeritus võimupoliitikaks; b) usk endasse kui ainuõigesse ateismi vormi; c) religiomorfne loomus – ei ole isiklik uskumus, vaid organiseeritud uskmatu.¹⁸ Diferentseerimine on võimalik ka nõukogude ateismi siseselt ja seda tehti juba nõukogude ajal.

likud nõukogude organid ja ametiisikud omalt poolt toime tegusid, mis on vastuolus nõukogude kultusala seadusandlusega, kutsuvad elanike seas esile õigustatud rahulolematust ning tekitavad kahju töötajate kommunistlikule kasvatusel.” (ERA, f. R-1, n. 3, s. 1423, l. 146).

¹⁷ Näiteks võib tuua N. Villemi kirja aastast 1974 “Teaduse” ateismi TMN-ile: “Usklikudega rahu sisseseadmine. Kommunismi arenemine on juba nii kaugel, et isegi usuasjade selgitamiseks jätkub aega. Tekkimisel on uus “Nõukogude kirik”. Mille sihiks on teadusliku usu väljatöötamine ja selle abil meie kirikute ühtlustamine ja kõikide teiste uskude normaalseks õpetamine selle abil (kogu ilmas). Teaduslik usk on kiriku õpetuse parandamine, ajakohastamine ja päikesega arvestamise õpetus ja päikeste ja elu tekkimise (maakeral) põhjustaja teadmine professorite seletuse järgi (nn Jumala teadmine). Mõte võetud Itaalia kristlikust Kommunistlikust Parteist lugedes ja seda edasi arendades, täiendades.” Vastuses kirjale soovitab Kuulo Vimmsaare tutvuda kaasapandud brošüüriaga: L. G. Ossintseva, B. I. Opeinik, *Marksistlik-leninliku õpetuse religiooniga samastamise paikapidamatus* (Moskva, 1973). Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid 1974 (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 1181, l. 19–21). Mainitud brošüüri kohta puudub kahjuks igasugune lähem informatsioon – võimalik, et tegu on “Teaduse”-sisese lektorite täiendusõppe materjaliga, mis ei kajastu raamatukogude nimekirjades.

¹⁸ William van den Bercken, *Ideology and Atheism in Soviet Union* (Berlin: Walter de Gruyter, 1989), 69.

Kuulo Vimmsaare on sotsialistliku ateismi jaganud kaheks: a) ateistlike vaadete levik rahvahulkades nii-öelda laiuti ning sellega seotud lahku-löömine kirikust ja religioonist – ateism kui enam või vähem järjekindel materialistlik vaade, mis hülgab usu üleloomulikusse [ehk nn vulgaar-ateism. A.R.]; b) ateism kui teaduslik distsipliin, mille uurimisobjektiks on kogu religioosset ja ateistlikku maailmavaadet hõlmav nähtuste kompleks. Viimane ateismi aspekt kuulub teoreetilise mõtlemise valdkonda. Lõpptulemusel kajastavad mõlemad protsessid ühiskonna materiaalses elus toimuvaid muutusi, on omavahel läbi põimunud ja mõjutavad teineteist, kuid erinevad tegelikkuse peegeldamise astme poolest.¹⁹

Välisuurijad on üldiselt seisukohal, et ateismi teaduslikkusest rääkimisel ei ole eriti mõtet, kuna see nn teadus võttis aluseks valed lähtepepsioonid ning üldkokkuvõttes religiooni mõistmine ebaõnnestus:²⁰ “Puuduvad mitmed elemendid, mida teaduslikult lähenemiselt oodata võiks, näiteks dialoog oponentidega puudub silmapaistvalt. Teaduslik ateism eelistab monoloogi, on tõestuslikult monoliitne ja pikitud sektantliku dogmaatilisusega. Ta opereerib selektiivsete faktide ja usklike poliitilise süüdistamisega. Avalik debatt teoloogidega oli keelatud juba 1920. aastatest saadik. Ideoloogiline teadus on alati kaitseolukorras ja oma olemuselt apologetiline.”²¹ Nõustuda võib ka Blakeley seisukohaga, mille kohaselt oli teadusliku ateismi nii sisu kui vorm tihti kombinatsioon ametlikest otsustest ja neile järgnenud filosoofidepoolsetest lisandustest.²²

Kimmo Kääriäinen²³ on aga seisukohal, et ateismi võib pidada lihtsalt nimetuseks, mis koondab enda alla eri teadusharude (sotsioloogia, psühholoogia, ajalugu, füüsika, keemia) religiooniteemaatikasse puutuda võivad andmed. Samas võib sellist tendentsi näha ka teoloogia puhul, mis kasutab teiste distsipliinide andmeid ja meetodeid, mis läbi saavad neist selles kontekstis teoloogia abiteadused. Tihti rõhutatakse, et ateismi puhul ei olnud positiivset teaduslikku tulemit, kuna peamine tegevus oli suunatud ainult

¹⁹ Kuulo Vimmsaare, *Ateism, religioon, sotsioloogia* (Tallinn: Eesti Raamat, 1970), 5–6.

²⁰ Nt James Thrower on oma käsitluses nimetust “teaduslik ateism” kasutanud läbivalt jutumärkides ning kriitilised on ka teised uurijad. Vt: James Thrower, *Marxist-Leninist “Scientific Atheism” and the Study of Religion and Atheism in USSR* (Berlin: Walter de Gruyter, 1983); Bercken, *Ideology and Atheism*; Paul Froese, “Forced secularization in Soviet Russia: Why an Atheistic Monopoly Failed”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 43 (2004), no. 1, 35–50.

²¹ Bercken, *Ideology and Atheism*, 81–82.

²² T. J. Blakeley, “Scientific Atheism: an Introduction”, *Studies in Soviet Thought*, vol. IV (1964), 284.

²³ Vt Kimmo Kääriäinen, *Discussion on Scientific Atheism as a Soviet science, 1960–1985* (Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, 1989).

eitamisele ja kriitikale. Siiski peab tegema möönduse – “ateistlikud” religiooni uurimismeetodid, uurimisalad ja -tulemused on mõneti võrreldavad nendega, mida kasutab teoloogia; vahe on vaid eesmärgis. Seetõttu võiks eelnevast kriitikast hoolimata pidada teaduslikku ateismi ikkagi äraspidiseks nõukogude teoloogiaks. Ka ateismiajaloolane Lembit Raid on öelnud, et ateism oli ainuvõimalik religioonitemaatikaga tegelemise vorm.²⁴

Et ametlik ideoloogia tugines maksimile “marksism-leninism on teaduslik maailmavaade”, said teadusliku põhjenduse ka kõikvõimalikud poliitilised otsused ja tegevused, mida omakorda toetasid nõukogude teaduse saavutused. Ka religiooniküsimustes käsitleti kirikuvastast tegevust “teaduslikest printsiipidest” lähtuvana, mistõttu religiooni- ja/või kirikuvastane tegevus muutus teadusliku ateismi n-ö praktiliseks väljundiks. Neil põhjusil on mitmed uurijad (nt Vello Salo²⁵) käsitlenud ateismi ainuüksi kirikuvastase võitlusena.

Ateismi lühilugu Eestis

Eesti kontekstis – kui jätta kõrvale kirikukriitiline rahvaluule – võib anti-klrikaalsest mõtlemisest rääkida alates 19. sajandi teisest poolest, mil siia jõudsid Lääne-Euroopa vabamõtlemisest mõjustatud ideed. Põhiline kirikuvastane tegevus algas aga 20. sajandi alguses seoses vasakpoolsete ideede levikuga intelligentsi seas, selle väljundiks olid peamiselt rahvavalgustuslikud loengud, ateistliku kirjanduse (ka ilukirjanduse) publitseerimine, eelkõige aga võitlus kohustusliku usuõpetuse vastu.

Pärast 1905. aasta revolutsiooni ja Stolõpini karmikäelise korra kehtestamist kerkisid tulipunkti hoopis muud küsimused ning ka Esimese maailmasõja päevil oli ateismiteematika varjusurmas, tõustes sealt üpris verisel kujul koos Eesti Tööraha Kommuuni (ETK) loomisega. Selleaegse religioonipoliitika üheks tunnusjooneks oli vaenulikkus nii religiooni, kirikutegelaste kui ka usklite (*sic!*) vastu, mille tulemusena hukkus enamlaste vägivalla tõttu kogu Baltikumis 40 vaimulikku ja ilmikut.²⁶ 1978. aastal välja antud ETK ajalugu käsitlev teos *Ajastu peateel* peab sellist poliitikat isegi üheks afääri läbikukkumise peapõhjustest.²⁷

²⁴ Lembit Raid, intervjuu 16. jaanuaril 2003.

²⁵ Salo, *Riik ja kirikud*, 7.

²⁶ Olaf Sild, Vello Salo, *Lühike Eesti kirikulugu* (Tartu, 1995), 119; Marko Mihkelson, “Punane terror ja kirik Eestis 1918–1919”, *Looming* (1992), 11.

²⁷ Abe Liebman, Edgar Mattisen, *Ajastu peateel: Eesti Tööraha Kommuuni ajaloost* (Tallinn: Eesti Raamat, 1978), 105.

Pärast Eesti Vabariigi kehtestamist sai ateismitemaatika oluliseks nii kommunistide kui sotsialistide seas, kes asusid taas aktiivselt usuõpetuse vastu võitlema.²⁸ Võitlus päädis 1923. aastal rahvahääletusega nimetatud küsimuses ning vaibus seejärel.²⁹ Vaibumise üheks oluliseks põhjuseks oli ka 1924. aasta ebaõnnestunud putsikatse. Selle järel põranda all jätkanud Eestimaa Kommunistlik Partei (EKP) aktiveeris oma tegevuse 1920. aastate lõpul ning asus 1930. aastate alguses tegutsema legaalselt ühingute (Tööliste Kultuur-Hariduslik Ühing, Tartu Tööliste Esperanto- ja Kultuurühing³⁰) kaudu. Nende ühingute töös oli ka ateismil – vähemalt teoorias – oma roll, see pidi aitama töölisi “religiooni kammitsaist” vabastada ning seeläbi neid kommunistlikule üritusele lähemale tuua. Niisiis oli ateism siin puhtalt kohaliku “viienda kolonni” loomise teenistuses. EKP tegevusele lisandus algselt vasakpoolsete vaadetega intellektuaale ühendanud, hiljem aga üha enam EKP mõjusfääri sattunud ühing “Humanitas” oma populaarteaduslike loengutega.³¹

Võib öelda, et Eesti niivõrd-kuivõrd ateistlik mõtteviis oli kuni Eesti Vabariigi lõpuni mõjutatud nii filosoofilisemast vabamõttelejate suunast kui ka ida poolt pärit vasakpoolsest mõtteviisist – kuid mida aeg edasi, seda enam kaldus see poliitilise ateismi poole, päädides 1940. aastal uue riigivõimu poolt toetatud ametliku ateistliku poliitikaga.

Üldlevinud kontseptsiooni kohasel on eestlased usuliselt võrdlemisi leige rahvas. Põhjusi võib olla mitmeid, näiteks mõlema peamise konfessiooni, nii luterluse kui õigeusu “võõras maik”; see, et paljud vaimulikud ei olnud eesti päritolu; ärkamisajal ja 20. sajandi kolmekümnendail aastail levinud rahvusromantilise vabadusvõitluse kuvandi prevaleerimine, kus kirikut käsitleti võõra võimu käsilasaena jms. Neid teemasid on ära kasutatud kogu Eesti ateismiajaloo vältel, kuid tuleb tunnistada, et leigus religiooniasjus kehtis ka ateismi kohta, nii sel perioodil kui ka hiljem. Kindlasti võib aga rääkida üha süvenevast sekulariseerumisest, mis leidis aset mitte ainult Eestis, vaid ka mujal Euroopas, ning mis ei sõltunud

²⁸ Suure tõenäosusega oli siin seos 1920. aastate alguses Venemaal lahvatanud antireligioosse kampaaniaga, mis vaibus alles 1930. aastatel. Vt täpsemalt: Arto Luukkanen, *The Party of Unbelief. The Religious Policy of the Bolshevik Party 1917–1929* (Helsinki: SHS, 1994), samuti sama autori *The Religious Policy of the Stalinist State: A Case Study; The Central Standing Commission on Religious Questions, 1929–1938* (Helsinki: SHS, 1997). Luukkanen pakub, et nimetatud kampaania võis olla vaid vahend tähelepanu kõrvalejuhtimiseks Kremli toimunud võimuvõitluseks.

²⁹ Vt täpsemalt Pille Valk, *Ühest heledast laigust Eesti kooli ajaloos* (Tallinn: Logos, 1997).

³⁰ Vt täpsemalt Raid, *Vabamõttelejate ringidest*, 102–118.

³¹ Vt nt A. Prink, ““Humanitase” aegadest”, *Edasi*, 13.10.1967.

ateistlikust propagandast. Eelmainitud põhjusil on eestlaste seotus kirikuga 1930. aastate lõpus vaieldav.³² Luterlik kirik oli siiski üks kultuurilise identiteedi alustaladest, mistõttu sai 1940. aastal riigipöörde järel aset leidnud riikluse ja rahvusluse purustamise üheks peasuunaks just kiriku hävitamine.³³ Võitluse metodoloogia oli sarnane eelnevatel kümnenditel Venemaal toimunuga, ulatudes religioonivastastest loengutest ja kirjan-duse väljaandmisest (mõlemad siiski vähese tähtsusega) vaimulike ja usklike füüsilise hävitamiseni (mobilisatsiooni, küüditamiste ja vangistuste läbi kaotasid erinevad kristlikud kirikud üle 60 vaimuliku, EELK juhtivaid ilmikuid küüditati 163, mõrvati 27³⁴; Eesti Apostlik-Õigeusu kiriku vaimulikest vahistati sõja lõpuks 12 ja pärast sõda veel 12, neile lisaks veel kolm ilmalikku liiget³⁵), ehkki otseselt vaimulike vastu suunatud represioone ei esinenud.³⁶ Sellesse aega jääb ka ateismikuukirja Ateist ilmumine (1940–41, kokku ilmus 6 numbrit).

Pärast 1943. aastal sõlmitud liitlastevahelisi kokkuleppeid valitses Nõukogude Liidus kuni Stalini surmani ateismirindel suhteline vaikus. Nikita Hruštšovi võimuletulekuga olukord aga muutus. 1954. aastal võeti vastu kaks seda valdkonda puudutavat üsna vastandlikku resolutsiooni: salajane ja üpris radikaalne nn juuliotsus “Suurtest puudustest teaduslikus-ateistlikus propagandas ja selle parandamise abinõudest” ning veidi leebem, avalik ja omal moel ka eelmisele otsusele vastandlik “Vigadest teaduslik-ateistliku propaganda tegemisel elanikkonna hulgas”, mis võeti vastu 10. oktoobril.³⁷ 7. juuli otsuses anti ateistliku töö läbiviimiseks üksikasjalikke praktilisi näpunäiteid: levitada teaduslikku mõtlemist, ratsionaalselt põhjendatud teadmisi universumi ehitusest, elu algest jne; organiseerida mark-

³² Vrd Jaan Kiivit *sen* seisukoht: “Kiriku õitseajaks võib lugeda 1930. aastate lõppu, mil elati oma tegevuse laiendamise kavatsustega” (Jaan Gnadenteich, *Kodumaa kirikulugu* (Tallinn: Logos, 1995), 102) versus nt Jaanus Plaadi seisukoht: “[P]ole põhjust rääkida Eesti elanike suurest seotusest kirikute ja kogudustega enne usuvaenuliku riigivõimu kehtestamist 1940. aastal” (Jaanus Plaat, *Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiu maal: usuühenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni* (Tartu: ERM, 2001), 153). Selle teema kohta vt lisaks: Toomas Karjahärm, Väino Sirk, *Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940* (Tallinn: Argo, 2001); Lea Altnurme, *Kristlusest oma usuni. Uurimus muutustest eestlaste religioossuses 20. sajandi II poolel* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005), 51–63.

³³ Vt nt Salo, *Riik ja kirikud*, 13.

³⁴ Salo, *Riik ja kirikud*, 15.

³⁵ Andrei Sõtšov, *Eesti Õigeusu piiskopkond Stalini ajal aastail 1945–1953* (Tallinn, 2004), 37.

³⁶ Salo, *Riik ja kirikud*, 15.

³⁷ Kogu otsuse teksti vt *Ideoloogilise töö küsimusi. NLKP tähtsamate otsuste kogumik (1954–1961)* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962), 65–69.

sismiklassikute religioonialaste teoste ilmutamist jne. Novembri otsus oli küll vähem detailne kui esimene, ent sel oli ateistliku töö arengus suur tähtsus. Nimelt toodi seal välja, et partei on religiooni, mitte konkreetsete isikute vastu, ning see otsus sisaldas ka teatavat filosoofilist lähenemist.³⁸ Resolutsioonid vallandasid lühikese ateistliku kampaania, mille järel saabus ateismirindel mitmeks aastaks taas vaikus. Hüpoteesiliselt on siin võimalik näha sarnast tendentsi 1920. aastatel Venemaal toimunud ateismikampaaniaga, kus religiooni ründamist kasutati võimuvõitluselt tähelepanu kõrvalejuhtimiseks, kindlasti aga peegeldasid need otsused erimeelsusi parteiladviku suhtumises kirikupoliitikasse.³⁹

Peamiseks ateistliku propagandatöö vormiks oli sõjajärgsel ajal loeng, selle kõrval kasutati aga kiriku ja religioossuse vastu (nii sel ajal kui hiljemgi) ka administratiivseid meetodeid – nt leeri keelustamine 1949. aastal, Jehoova tunnistajate küüditamine 1951. aastal,⁴⁰ kirikliku tegevuse allutamine usuasjade volinikele,⁴¹ suurenenud maksukoormus, koguduste likvideerimine ja liitmine, usualase kirjanduse trükikeeld jne. Teisalt leidis 1950. aastate keskpaigas aset kirikliku elu elavnemine, mille põhjusteks võib märkida vabanemistunnet pärast stalinlikku painet ning ateistliku tegevuse nõrkust, aga ka seda, et Siberist tulid tagasi küüditatud, kel oli kodanlikul ajal normiks peetud ristimine ja leeritamine mingil põhjusel tegemata jäänud. Luterliku kiriku statistika järgi oli kirikliku elu tipp hetk 1957. aastal. Pärast seda hakkasid näitajad taas langema, põhjuseks Siberist tagasipöördumise lõppemine ja ateistlik kampaania, mille kõrghetked jäid aastasise 1959–64.⁴²

Pärast stalinismi hukkamõistmist 1956. aastal tekkis ideoloogiline vaakum,⁴³ mille leevendamiseks tõusid muude utoopiliste plaanide kõrval päevakorda kommunismini jõudmine ning uue, nõukogude inimese⁴⁴

³⁸ Kääriäinen, *Discussion on Scientific Atheism*, 26–27.

³⁹ Vt nt Bercken, *Ideology and Atheism*, 111 või Dimitry Pospelovsky, *A History of Marxist-Leninist Atheism and Soviet Religious Policies* (Macmillan Press, 1987), 69–82.

⁴⁰ Vt nt Aigi Rahi-Tamm, *Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis* (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis, 2004), 40, 46.

⁴¹ Vt nt Riho Altnurme, *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949* (Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis, 2000).

⁴² Vt Salo, *Riik ja kirikud*, 27–28.

⁴³ Toomas Alatalu, ettekanne ERMi seminaril “Nõukogulik lähetus ellu – noorte suvepäevad Eesti NSVs” (2. november 2007, Tartu).

⁴⁴ Võib muidugi küsida, mis teeb tavalisest lihtsurelikust “nõukogude inimese”. Kui poliitiline sõnavahet kõrvale jätta, siis oli tegu *meie-grupi* kirjeldusega, mis pidi olema maailmas igal alal esirinnas ning vaba neist inimlikest pahedest, mis vaevasid inimesi “roiskuva kapitalismi” tingimustes – teatavate mõõndustega laienes see võimalus ka

kasvatamine. Ateismist sai vahend inimeste vabastamisel ühest kapitalismi igandist – religioossetest väärkujutelmadest, mis takistasid inimeste jõudmist tõelise vabaduse ja õnneni. “Pole teada, kas Hruštšov isiklikult algatas uue rünnaku religiooni vastu, kuid ta kiitis selle kindlasti heaks. See oli hind, mida ta maksis destaliniseerimise eest – selles mõttes, et usuvastased meetmed olid meeltnööda Suslovi-sugustele stalinistidele –, kuid selles võis näha ka destaliniseerimise üht vormi, sest loobuti Stalini kompromissidest ning pöörduti tagasi Lenini palju sõjakama kirikusse suhtumise juurde.”⁴⁵

Uued tavandid

Kuni viiekümnendate aastate lõpuni oli riigipoolne suhtumine religiooni kahetine: ühest küljest olid religioossetes inimesed vaimupimeduse küüsis vaelevad “lojaalsed kodanikud”, teisalt nähti neid (ja eriti vaimulikke) siiski kapitalistliku korra käepikendusena – hoolimata sellest, et 1954. aasta novembriotsuses oli vastupidist deklareeritud.⁴⁶ Tavausklike suhtes rakendus sel ajal arusaam, et enamasti on need vaid vanad inimesed, kellega tegelemine on lootusetu, ning oodati, et koos nendega sureb välja ka religioon. 1950. aastate teiseks pooleks oli sellise seisukoha ekslikkus aga juba selgunud, ühes sellega ka loengulise tegevuse viljatus religioossuse väljajuurimisel. Õigustatult nähti kiriku ja religioossuse püsimise põhjustena seda, et kirik oli monopoliseerinud inimese elukaare tähtsündmuste tähistamise – rituaalidega, mis pakkusid tavapärasest midagi enamat või erinevamat. Asja halvendas seegi, et osal neist kombeist leiti olevat “natsionalistlik tendents”.⁴⁷ Ideoloogilise võitluse seisukohast oli seetõttu äär-

kapitalistlike maade töölisklassile, kes polnud nii rikutud kui tavalised kapitalistlike maade inimesed.

⁴⁵ William Taubman, *Hruštšov ja tema aeg* (Tallinn: Varrak, 2006), 485. Seda temaatikat on põhjalikumalt käsitlenud Pospelovsky, *A History of Marxist-Leninist Atheism*.

⁴⁶ Vt nt *Ateisti käsiraamat* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963), 419–421: “Religioon on juba oma olemuselt meie ühiskonna suhtes sügavalt vaenulik.”; “Kapitalistlik maailm peab laialdast ideoloogilist võitlust sotsialismimaade vastu. Sellise võitluse üheks suunaks on usuline propaganda, mille eesmärgiks on elavdada Nõukogude Liidus religioosset uskumusi ja õhutada usufanatismi. Religioossete uskumuste säilimist mõjutab ka fakt ise, et on olemas kapitalismimaailm.”; “Religioon kasvatab inimestes põlgust töö vastu, õpetab teda suhtuma töösse kui karistusse “pärispatu” eest. Usuline moraaliopeetus kasvatab inimesi vihkamise ja põlgamise vaimus.” jne.

⁴⁷ Veel 1964. aastal ütles Kuulo Vimmsaare ühingu “Teadus” ateismisektsiooni koosolekul: “Meil on osadel rahvakommetel natsionalistlik tendents, seda peab arvestama ja selle vastu võitlema” (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 646, l. 40, Teadusliku ateismi TMN materjalid, 1964).

miselt oluline asendada kiriklikud tavad sotsialistlikega. Selleks ajaks olid aga välja kujunenud ainult riiklikud rituaalid ning inimelu tähtpäevade pidulikuks tähistamiseks ei olnud nõukogude riigil vastasideoloogiale midagi vastu panna.

Nii hakkasid loengute kõrval levima enamasti kohapealse algatuse korras tekkinud uued tavandid, mille arengut ja levikut partei soodustas (otsesest järjepidevust 1920. aastate antiklerikaalsete tavadega pole uute tavandite puhul põhjust otsida). See sfäär saigi (teadusliku) ateismi üheks peamiseks praktiliseks väljundiks – “Usvavastase selgitustöö suunamisel saab tõhusat abi teaduslikest uuringutest,” kirjutab Kuulo Vimmsaare.⁴⁸

Terminoloogias võib märgata teatavat muutust: algselt oli kasutusel mõiste “uued kombes”, mis ajapikku muutus kantseliitlikumaks “tavandiks”. Kasutusel olid ka paralleelmõisted “uued tavandid”, “nõukogulikud tavandid” ja “ilmalikud tavandid”. Neist eelviimane oli sundnimetus, “ilmalik” aga võrdlemisi ideoloogilise maiguga.⁴⁹

Ajastu vaim nõudis seisukohta, mille kohaselt ei tohtinud kiriklikel ja rahvalikel kommetel olla mingeid kokkupuutepunkte. Neid nähti asuvat teineteise suhtes vastandpositsioonidel ning toonase retoorika järgi aitas sotsialistlik sisu rahvakombeid “kaasajastada” ja “uuele tasandile” viia, aga ka “rahvalikele kommetele uue sisu anda” (põhimõttel “vormilt rahvuslik, sisult sotsialistlik”). Tänapäevasesest vaatepunktist lähtudes on uute tavandite puhul suurel määral tegu kiriklike kommete kopeerimise või anti-kommetega, mis kasutasid üldjoontes samu võtteid ja meetodikat nagu kiriklikud kombeski. Muidugi võib eelduseks võtta, nagu seda nõukogude ajal tehtigi, et ka kirik on need tavandid rahvakommetest üle võtnud.⁵⁰ Seega, kui väljend “kiriklike kommete kopeerimine” on vastuvõetamatu, võib rääkida ka võitlusest rahvakommete kahe erineva interpretatsiooni vahel.

Defineerimisküsimusi kõrvale jättes saab siiski öelda, et praktilisel tasandil ei olnud tegu mitte interpretatsioonierinevuse, vaid kahe konkureeriva religiooni võitlusega. Vastandumise drastilisemate näidetena võib tuua 1950. aastatel abielusõrmustest loobumise⁵¹ ning valge värvi ja üleüldse

⁴⁸ Kuulo Vimmsaare, “Uurimused ateismi valdkonnas”, *Eesti Kommunist* (1969), 9, 54.

⁴⁹ Inna Leitsalu, intervjuu 26. märtsil 2007.

⁵⁰ Vt nt Inna Baturin, *Kas leer on isaisade komme?* (Tallinn: Eesti Raamat, 1971), 13. Selle brošüüri peamine sõnum on, et leer on nähtusena võõras ning võrreldav teoorjusega, seevastu noorte suvepäevad on aga tõeliselt rahvalik sündmus.

⁵¹ “Abielusõrmusesse suhtuti 1950. aastatel halvustavalt: et see on kodanlik igand, mida kannavad peamiselt usklikud.” *Eesti Naine* (2002), 4 <<http://www.eestinaine.ee/artikkel.php?id=7969>> (25.03.2008).

igasuguse pidulikkuse vältimise abiellumisel.⁵² Kirjutamata reeglite vastu eksimine võis partei liikmete jaoks veel 1960. aastailgi pöörduda karistusega EKP arvestuskaardil,⁵³ ehkki peab tunnistama, et selliste liialduste vastu hakati peagi ka süsteemiselt võitlema – sellele on viidatud mitmetes intervjuudes ning seda kinnitavad ka arhiivimaterjalid.

Religioonidevahelise võitluse kontseptsiooni poolt võib märkida, et ateism (või kommunistlik süsteem) riikliku poliitikana oli äärmiselt religiomorfne: pühakutekultus *versus* Lenini mausoleum ja Nõukogude Liidu kangelaste austamine, katoliku kiriku protsessioonid *versus* paraadid Poliitbüroo liikmete plakatitega, juhtide lausungite dogmaatiline kaalukus, pühakutepäevade asendamine töö- ja muude pühadega (näiteks rahvusvahelise rassilise diskrimineerimise likvideerimise eest peetava võitluse päev 21. märtsil) jne. Kõige enam võideldi jõulude vastu ning neid pidid asendama ilmaliku sisuga näärid.

Tavapäraste elukaare tähtsündmuste – sünd, nimepanemine, täisikka jõudmine, abiellumine, surm – kõrvale loodi ka sootuks uusi, tihti ideoloogilisema sisuga tähtpäevi, näiteks armeesse saatmine, laste kevadpäevad, mitmesugused esimese ja viimase (töö)päevaga seotud sündmused. Religioonivastases võitluses osutusid olulisemaks eelkõige noorte suvepäevad, abiellumine ning inimese elust lahkumisega seotud tavad – matused ja kalmistupäevad.

NOORTE SUVEPÄEVAD. Ateistliku nõukogude võimu ja religioosete liikumiste üheks peamiseks sõjatandriks oli järelkasvu küsimus. Seetõttu on ka loogiline, et esimeseks uueks kombeks, mille abil püüti noori kiriklikust leerist kõrvale juhtida, said just noorte suvepäevad.⁵⁴ Esimese ürituse organiseerid Eestimaa Leninliku Noorsooühingu (ELKNÜ ehk komsomoli) Paide rajooni komnoored ning see süsteem võeti üle ka teistes rajoonides ja linnades, mistõttu sai suvepäevade korraldamine ELKNÜ ateistliku propagandatöö üheks oluliseks funktsiooniks. Algne idee oli siiski pakkuda midagi neile, kes leeris ei käinud,⁵⁵ ning korraldajad ei mõelnud suvepäevi

⁵² Leitsalu, intervjuu 26. märtsil 2007.

⁵³ Uno Mereste, *Toimunust ja kaasaelatust. 1. osa (1928–1964)* (Tallinn: SE&JS, 2003), 72.

⁵⁴ Noorte suvepäevade kohta vt ka Paul, “Leeri likvideerimise lugu”.

⁵⁵ “Püüdes juhtida noorte tähelepanu eemale traditsioonilistest ja suvistest usupühadest (lihavõtted, suvised) ja kiriklikest kombetalitustest (leer), organiseeris ühing [“Teadus”] koos rajoonide komsomolikomiteedega möödunud aasta kevadel ja suvel nn “noortepäevi” ehk “ilmalikke leere”, nagu neid juba rahva seas nimetataksegi” (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 379, l. 76–77, “Teaduse” juhatuse presiidiumi koosolekute protokoll 1959).

otseselt vastukaaluks leerile. See suund parteile aga ei sobinud ning algatus rakendati kiiresti religioonivastase võitluse teenistusse.⁵⁶

Esimesed suvepäevad (rahva seas tuntud ka “võsaleeri” või “ilmaliku leeri” nime all) toimusid 1957. aastal Paide rajoonis Väätsal⁵⁷ ning neid peetakse uute tavandite juurutamise esimeseks katseks sõjajärgses Nõukogude Liidus. Neljapäevasest üritusest võttis osa 39 noort kolmest kohalikest kolhoosist.⁵⁸ ELKNÜ IX kongress kiitis paidelaste algatuse heaks ning suvepäevi soovitati hakata läbi viima igal pool. Juba järgmisel aastal toimusid suvepäevad 27 rajoonis (osales 2260 inimest), 1959. aastal aga juba kõigis rajoonides.⁵⁹

Suvepäevad olid suunatud peamiselt keskkoolilõpetajatele, ent ära ei põlatud ka neid mõni aasta vanemaid, kes ei olnud varem suvepäevadest osa võtnud. Lühidalt kokku võttes olid suvepäevade sisuks igasugused üritused: sport, tants, matkad, ekskursioonid; oluliseks peeti loenguid ideoloogilistel teemadel, mis ei olnud ainult kirikuvastased, vaid ka üleüldist laadi; kohtumisi kunstnike, näitlejate, sõjaveteranide, tööeesrindlastega; esinesid muusikud (suvepäevade kõrgperioodil peeti esinemiskutset suureks tunnustuseks⁶⁰) ja hilisematel aastatel ka diskorid; lõkkeõhtutel toimusid arutelud perekondlikel, ühiskondlikel ja usulistel teemadel; populaarsed olid tõrvikurongkäigud. Võis ka juhtuda, et mõni päevadest kandis juhtmõtet “igale laubale higipisar” – need möödusid majandite abistamise tähe all.⁶¹

Tihti olid suvepäevadel esindatud ka vennasvabariikide või idabloki riikide noored.⁶² Märkida tuleb aga töölisnoorte kõrvalejäämist neist üritustest. Ehkki sellega ametlikult rahul ei oldud, oli tegu eelkõige praktilise otsusega, kuna kardeti, et see elus juba mõnevõrra karastunud seltskond võib kahjustada koolilõpetajate moraalselt palet.⁶³ Tihtipeale osutusidki need kahtlused tõeks – mitmel korral on kaevatud, et noorte suvepäevade

⁵⁶ Leitsalu, intervjuu 26. märtsil 2007.

⁵⁷ Paide rajooni aktiiv oli üpris produktiivne, mistõttu said uute tavandite juurutamisel paljud asjad just sealt alguse, nt noorte suvepäevad, laste kevadpäevad ja rindesõprade päevad. (ERA, f. R-3, n. 4, s. 205, l. 42, ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe asetäitja kui Vabariikliku Tavandinõukogu esimehe kirjavahetus 1987).

⁵⁸ Teistel andmetel 37 noort (nt Raid, *Vabamõtlejate ringidest*, 198).

⁵⁹ Inna Baturin, *Noorte traditsioonid* (Tallinn: Eesti Raamat, 1966), 12–17.

⁶⁰ Leitsalu, intervjuu 26. märtsil 2007.

⁶¹ Eesti Riigiarhiivi Filiaal (ERAF), f. 91, n. 119, s. 60, l. 91, ELKNÜ suvepäevade aruanded 1973.

⁶² Täpsemalt vt nt Baturin, *Noorte traditsioonid*.

⁶³ Tiiu Saarist, “Järvamaa suvepäevad ja tegelikkus...”, Ettekanne ERMi seminaril “Nõukogulik lähetus ellu”, 2. novembril 2007.

laagrisse ilmusid kohalikud töölisnoored, mille tagajärjel vallandus seal kaklus või joomapidu.⁶⁴

Leeri jaoks osutusid suvepäevad fataalseks ning juba 1960. aastal raporteerib ELKNÜ KK sekretär Hallik, et “üldjoontes on meil lahing leeriga võidetud”.⁶⁵ Statistika⁶⁶ ning järgnevate aastate tendentsid kinnitavad seda väidet. Kuigi otseselt enam kellegagi võistelda ei olnud tarvis, jäid suvepäevad siiski püsima, minetades aga 1970. aastatel oma massilisuse ning kaotades ühtlasi ateistliku suunitluse. Võib nõustuda Inna Leitsalu seisukohaga,⁶⁷ et tänu “kohtadelt”⁶⁸ saadetud infole, mida ELKNÜ KKs analüüsiti ja kohtadele tagasi saadeti, saab noorte suvepäevi käsitleda kui rahvalikku traditsiooni. Tänu sellisele meetodile kulus aegamööda maha ka suvepäevade ideoloogiline külg ning viimaks oli tegemist tavalise küpsuspeoga,

⁶⁴ Vt nt ERAF, f. 31, n. 133, s. 109, ELKNÜ fond. Ka Saarist märkis sarnaseid probleeme, nt 1981. aastal Järvamaa suvepäevadel (Saarist, “Järvamaa suvepäevad”).

⁶⁵ ERA, f. R-2048, n. 1, s. 476, l. 60, Vabariikliku noortekomisjoni esimeeste seminar-nõupidamise materjalid 1961.

⁶⁶ Suvepäevadel osalenute arv (Lembit Raid, “Olustikutraditsioon ja ateistlik kasvatusöö (1957–65)”, *TRÜ toimetised*, vihik 203 (1967), 198):

AASTA	1957	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965
osalenute arv	37	2200	6300	6950	7000	6000	6000	6000

Hilisemat statistikat (ERA, R-1989, n. 1, s. 146, l. 142–143):

AASTA	1969	1971	1972
osalenute arv	6200	5796	4514 jne aeglaselt langevas tempos.

Leeriskäijad (Salo, *Riik ja kirikud*, 28):

AASTA	1957	1967	1978
osalenute arv	10017	447	481

Salo esitatud andmed on osaliselt võetud Raidi, *Vabamõttelejate ringidest*, osaliselt tuletatud, osaliselt pärit üleliidulisest ajakirjandusest. Seetõttu ei lange andmed arhiiviallikatega kokku ning teinekord on neis endiski vasturääkivusi. See ei ole aga ehk kuigi oluline, sest nõukogudeaegsed statistilised näitajad (nii arhiivimaterjalides kui ka meedias ja publikatsioonides esinevad) on tihtipeale küsitava väärtusega. Et pidevalt oodati positiivsete näitajate kasvu, siis suurendati selle nimel arve juba kohtadelt saadetud aruannetes ning iga järgmine hierarhiline tasand võis sellele lisada oma “juurde- või allahindluse” – teisalt ei pruukinud selline suhtumine olla üldine. Eelmainitud põhjusel eelistati tihtipeale esitada mitte konkreetseid arve, vaid piirduti protsentidega. Et nõukogude statistika omapärade kirjeldus ja/või andmete ümberlukkamine ei kuulu selle artikli teemade hulka, siis võib selle remargi kokkuvõtteks öelda, et siin esitatud statistikasse tuleks suhtuda teatavate reservatsioonidega ning esitata arve tuleks käsitleda lihtsalt üldiste tendentside kirjeldusena (vt ka Salo, *Riik ja kirikud*, 58, märkus 154).

⁶⁷ Leitsalu, intervjuu 26. märtsil 2007.

⁶⁸ Nõukogudeaegne *terminus technicus* madalamate piirkondlike (partei)üksuste tähistamiseks.

mida riigi/partei poolt taheti näha ideoloogilist kasvatust andvana. Osalejate jaoks oli enamasti tegu siiski mõnusa võimalusega veel klassikaaslastega koos olla, ideoloogiline osa jäi peamiselt paberile.⁶⁹

Suvepäevadest osavõtmise vähenemise põhjuseks oli ühelt poolt uuduse kadumine ja stampidesse kinnijäämine (mis ei olnud saladus ka organiseerijatele⁷⁰), aga ka riigipoolne katse näha suvepäevi ikkagi ideoloogilist kasvatust pakkuvana. Maad võttis üha suurem loosunglikkus: igal aastal toimusid suvepäevad eri deviisi all⁷¹ (enamasti seoses aastapäevadega – revolutsiooni aastapäev, Nõukogude armee aastapäev, Lenini 100. sünniaastapäev jne), sisuliselt ei muutunud aga eriti midagi. Tõsi, üheks muutuseks 1970. aastate teisel poolel, eriti aga 1980. aastate alguses oli matkamängude asendamine sõjalis-patriootilise kasvatuse ja sõjaliste mängudega, põhjuseks suure tõenäosusega “rahuvõitlus”, milles Nõukogude Liit kujutles end maailmaareenil esirinnas olevana.

Teisalt võib massilisuse vähenemise põhjuseks olla ka see, et 1960. aastatel oli suvepäevadest osavõtt poolsunduslik – nimelt anti mitmel pool suvepäevade lõpupidustustel kätte lõputunnistus ja iseloomustus, mis oli kõrgkooli astumisel plussiks; hiljem muutus suvepäevadest osavõtt vabahtlikumaks.⁷²

Algaastatel toimusid suvepäevad enamasti kohaliku leeriga samal päeval. Esines ka juhtumeid, kus ristida ja leeritada lasid end kommunistlikud noored,⁷³ probleemide vältimiseks tehti seda aga kodust kaugemal.

Kiriklik leer ei koosnenud ainult konfirmatsiooniüritusest, vaid sinna juurde käis ka katekismuse õppimine jms. Sarnase funktsiooni omandas 1960. aastate keskpaiku ilmalgust näinud loengukursus “Noorte ABC” – rahvaülikoolina vormistatud lektorium.

Nii nagu leer tipnes konfirmatsiooniga, sai ajapikku enamikus kohtades Noorte ABC tipphetkeks suvepäevade laager. Sellist vahekorda peetakse “õnnestunud leiuks, mis ainult suurendab ateistliku kasvatustöö osatähtsust. Noorte ABC-ga on võimalik neid küsimusi viia noorteni konkreetsemalt. Töö raskuspunkt ei tohi jääda vaid 3–4 laagripäevale. See aeg ei

⁶⁹ Saarist, “Järvamaa suvepäevad”. Sarnane tendents leidis tegelikult aset ka muude pühade juures. Nt: “Nõukogude Armee ja Sõjalaevastiku päev minetab sageli oma õige sisu, muutudes nn meestepäevaks” (ERA, f. R-3, n. 4, s. 205, l. 51, ENSV ülemnõukogu presiidiumi esimehe asetäitja kui Vabariikliku Tavandinõukogu esimehe kirjavahetus 1987).

⁷⁰ Vt nt ERA, f. R-1, n. 10, s. 800, MN Tavandikomisjoni protokolliraamat, 1969–75.

⁷¹ ERA, f. R-1, n. 10, s. 800, l. 67, MN Tavandikomisjoni protokolliraamat 1973.

⁷² Saarist, “Järvamaa suvepäevad”.

⁷³ Vt nt ERA, f. R-2048, n. 1, s. 646, l. 33, “Teaduse” TMN materjalid 1964.

võimalda küsimustesse sügavuti tungida.⁷⁴ Üheks Noorte ABC võimalikuks algdaatumiks ja -põhjuseks on pakutud Tartu noorte suvepäevi 1960. aastate alguses – ka siin ei olnud algselt tegu kirikliku leeri vastandüritusega, põhjuseks oli hoopis suur rahvahulk, mille haldamine oli raske ja mis viis eelürituste loomise mõtteni.⁷⁵

Noorte ABC puhul oli tegu abituuriumiklassidele mõeldud seminaride ja loengutega, mis toimusid sõltuvalt kohalikest oludest ja organiseerimisest kooliperioodil enamasti kord-kaks kuus. Sarnaselt noorte suvepäevadega allus Noorte ABC ELKNÜ-le, lektorite eest hoolitses ühing “Teadus”, mis ühtlasi suunas nende arengut, moodustades sel moel omapärase kaksikalluvuse süsteemi. Vormistatud olid need rahvaulikoolid keskkoolide juures tegutsevatena.

Loengud käsitlesid mitmeid täiskasvanuks saamise teemasid – seksuaalsus, kodukaunistamine, sünnipäevade korraldamine jne, sekka ka ideoloogilisemat juttu, näiteks ateismist. Kindel koht oli loengutes kutsevaliku probleemidel.⁷⁶

Esiialgu korraldati linnades loenguid suurtele noortehulkadele ühekorraga, kuid kuna kontakt auditooriumiga muutus olematuks, heideti see praktika kiiresti kõrvale; hiljem hakati üritusi korraldama väiksemates gruppides ja/või osade kaupa. Ka siin ei valitsenud ühtne süsteem, vaid iga rajoon leidis oma lahenduse. Loengute kõrval korraldati mõnel pool igaküsimiseid ühiseid pidusid, mille juures kasutati ka kohalike kultuurimajade, klubide jne abi, mõnel pool viidi põhitöö läbi koolides.⁷⁷

Sellise koolituse eesmärk oli “valmistada noori ette iseseisvaks eluks, aidata kaasa nende maailmavaate kujunemisele ning anda praktilisi elukogemusi”.⁷⁸ Kasutada võib ka veidi teistsugust sõnastust, näiteks nagu tegi seda 1973. aastal vabariikliku tavandikomisjoni järjekordsel koosolekul seltsimees Tiits: “Iga noor peab teadma, mida nõukogude võim temalt tahab!”⁷⁹

Meetodeid ei kopeerinud aga ainult riiklik süsteem. Noorte ABC-st inspiratsiooni saanuna leidsid leeritundidesse tee perekonnaõpetuse küsimu-

⁷⁴ ERA, f. R-1, n. 10, s. 800, l. 68, MN Tavandikomisjoni protokolliraamat 1973.

⁷⁵ Inna Leitsalu, “Suvepäevaliste seas läbi viidud ankeetküsitluste tulemustest”, ettekanne ERMi seminaril “Nõukogulik lähetus ellu”, 2. novembril 2007.

⁷⁶ ERA, f. R-2048, n. 1, s. 1397, l. 25, Informatsioonid “Noorte ABC” rahvaulikoolide töö kohta 1976/77.

⁷⁷ ERA, f. R-2048, n. 1, s. 1688, l. 1, Aruanded ja informatsioonid rahvaulikooli “Noorte ABC” töö kohta 1980/1981. õppeaastal.

⁷⁸ ERAF, f. 91, n. 119, s. 60, l. 24, ELKNÜ suvepäevade aruanded 1973.

⁷⁹ ERA, f. R-1, n. 10, s. 800, l. 68, MN Tavandikomisjoni protokolliraamat 1973.

sed ja muud sarnased teemad, suvepäevadelt võeti aga üle see, et kirikutes hakati rohkem kasutama tolleaegset muusikat ja näitama filme.⁸⁰

Vajadus katta uute tavanditega kogu eluring viis loogiliselt ka lasteaialastele suunatud tavandi väljaarendamiseni, mida hakati nimetama laste kevadpäevadeks. Tegu oli algupärase ideega, mille pakkusid välja Heljo Paan (hiljem Vimmsaare) ja Kuulo Vimmsaare⁸¹ (kes soovitas ka nt 1963. aasta “Teaduse” ateismiosakonna koosolekul rõhuda eelkooliealiste laste ateistlikule kasvatusel⁸²). Esmakordselt toimusid laste kevadpäevad 1962. aastal Paide rajoonis.⁸³ Tallinnas ja Tartus praktiseeriti eraldi kevadpäevade korraldamist ka suuremate tehaste ja vabrikute juures,⁸⁴ väiksemates kohtades korraldati üritus siiski kogu piirkonnale. Tihti toimusid kevadpäevad lastekaitsepäeval, 1. juunil,⁸⁵ mõnikord kestsid need koos eelüritustega kuni kolm päeva; kohati asendati nad kooliminekipidustustega.

Kevadpäevad pidid olema “pidupäevaks sirguva lapse elus, kes hakkab esimeseks iseseisvaks eluks tiibu sirutama,”⁸⁶ nende sisuks olid mitmesugused etteasted ja mängud, samal ajal kui laste vanemad osalesid lektoriumides, mis käsitlesid teemasid nagu “tervis ja toitumine”, “ateistlik kasvatus perekonnas” jne.

1970. aastate alguseks saavutas kevadpäevade populaarsus suvepäevade suhtes ülekaalu⁸⁷ – “väiksema šabloonsuse tõttu trumpab noorem

⁸⁰ “Usupropaganda tegemisel on suure tähtsusega usukoguduste tegevusvormide muutumine. Paljudes kogudustes on tööle rakendatud koorid ja solistid ning orkestrid. Selle abinõuga on suudetud muuta usuteenistused mitmekülgsemaks” (ERA, f. R-1989, n. 1, s. 89, l. 207–208, Usuasjade voliniku kirjavahetus kohalike organitega 1966). Ka Haapsalu “Teaduse” ateisminõukogu kaebab 1974. aastal: “Huvi kiriku vastu on rajooni noorte seas suurenenud. Väidetakse, et kirikutes (palvelates) on pidulik, tore, saab kuulda ilusat muusikat (keelpilliorkestreid, orel, koorilaul), et kiriku külastamine pakub midagi uut ja huvitavat” (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 1181, l. 34, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid 1974). “Advendikoguduses on palvetunni kõrval hakatud läbi viima tervishoiualaseid loenguid (muidugi serveeritakse tervishoiu küsimusi läbi religiooni prisma).” (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 1322, l. 69, Informatsioonid kultuuri ja ateismi rahvaülikoolide töö kohta 1975/1976. õppeaastal).

⁸¹ Leitsalu, intervjuu 26. märtsil 2007.

⁸² ERA, f. R-2048, n. 1, s. 589, l. 35, “Teaduse” TMN materjalid 1963.

⁸³ See fakt võib olla väiendav – võimalik, et juba mõned aastad varem oli sarnaseid üritusi korraldanud Võrumaa ateismiaktivist Andres Ojasoo (Vimmsaare, intervjuu 26. novembril 2008).

⁸⁴ Inna Baturin, *Pika tee tähistest* (Tallinn: Eesti Raamat, 1968), 4–5.

⁸⁵ ERAF, f. 1, n. 9, s. 205, l. 103–104, Informatsioonid parteiharidusvõrgu kohta 1970.

⁸⁶ Baturin, *Noorte traditsioonid*, 120.

⁸⁷ Võrdlev pilt kevad- ja suvepäevadest osavõtjate kohta on järgmine:

	1969	1971	1972
Laste kevadpäevad	5900	10111	7190
Noorte suvepäevad	6200	5796	4514

traditsioon üle vanema,⁸⁸ kuid samas kaevatakse, et osavõtt neistki on veel üpris leige – põhjuseks see, et kevadpäevade sisu pole küllalt selge.⁸⁹ Teisalt mõjus 1970. aastate üleüldine stagnatsioon ka uutele tavanditele, mistõttu tagasitõmbumise tendentse ilmutasid nii kevad- kui suvepäevad ning teisedki uued kombed.

ABIELUDE SÕLMIMINE. Abielude sõlmimine oli samuti üks olulisi kirikliku traditsiooni murdmise võtmekohti. Ka selles valdkonnas osutus Eesti eesrindlikuks ning esimesed “nõukogulikud” pulmad toimusid just Eestis.⁹⁰ Juba eespool mainitud kirikliku ja ilmaliku tseremoonia vastandumine viis 1950. aastate alguses igasuguse pidulikkuse vältimiseni abiellumisel: tseremoonia koosnes ainult kohalikus omavalitsuses registreerimisest, kuhu tihtipeale mindi tööriietes.⁹¹ 1950. aastate teisel poolel sellisest praktikast loobuti, kuna kirikliku laulatuse püsijäämise peapõhjusena nähti just selle sündmuse emotsionaalset tähistamist. Põhjalik töö andis peagi ka tulemusi – kui 1950. aastate teises pooles ulatus kiriklike laulatuste protsent veel 30-ni, siis juba 1960. aastate keskpaigaks oli see taandunud üsna marginaalseks.⁹²

Uute abielutraditsioonide juures paistab enam välja rahvakommete teuginemine: “pulmakommete kaasajastamise” kaasati ateismiaktivistide ja perekonnaseisuosakondade ametnike kõrval ka ülikoolide õppejõud, ajaloomuuseumi, etnograafiamuuseumi jt kultuurialade töötajad.

Kiriklikule abielule sekundeeris koguni mitut laadi pulmi – olid nii tavalised pulmad kui ka eripärasemad, näiteks komsomoli-, töölis- või üliõpilaspulmad. Komsomolipulmaks tegi sündmuse asjaolu, et ELKNÜ liikmete abielluheitmise korral olid pulma organiseerijaiks nende võitluskaaslased samast organisatsioonist; teiste mainitud pulmaliikide puhul samamoodi. Sedalaadi üritused ei osutunud siiski kuigi elujõulisteks. Tsiivilpulmad olid edukamad ning enamasti suudeti igal pool luua sobivatest inimestest pulmavanemate ringkond. Kuigi esialgu ei olnud plaanis pulmavanemaid koolitada, vaid eelkõige koondada organiseerimisvõimelisi

(ERA, f. R-1989, n. 1, s. 146, l. 142–143, Usuasjade voliniku kirjavahetus erinevates küsimustes 1973).

⁸⁸ ERA, f. R-1, n. 10, s. 800, l. 11, MN Tavandikomisjoni protokolliraamat 1970.

⁸⁹ ERA, f. R-1, n. 10, s. 800, l. 39, MN Tavandikomisjoni protokolliraamat 1972.

⁹⁰ Nõukogulike pulmade kohta vt nt Vilve Kalits, *Eesti pulmad: traditsioon ja nüüdisaeg* (Tallinn: Eesti Raamat, 1988) jt nõukogulikke traditsioone käsitlevad teosed.

⁹¹ Leitsalu, intervjuu 26. märtsil 2007.

⁹² Vt nt Raid, *Vabamõttelejate ringidest*, tabel lk 296.

inimesi, siginesid peagi kohalike kombetalituste komisjonide juurde elukutselised pulmavanemad.⁹³

Töö toimus ka noorpaaride endiga, seda esialgu perekonnaseisuanemike isikliku aktiivsuse alusel, abiellujaid suunasid vestlustega nt Tartus Ilme Toots, Viljandis Helgi Kissa.⁹⁴ Hiljem moodustati mõnel rahvaülikoolide võrgu juurde isegi nn noorpaaride rahvaülikoolid või rahvaülikooli fakulteedid, kus käsitleti mitmesuguseid perekonnaõpetuse teemasid.⁹⁵

SURM. Noorte suvepäevade kõrval oli teine suurem “taplustanner” kiriku ja nõukogude võimu vahel inimese elust lahkumisega seotud temaatika. Kuigi mitmed omaaegsed ateismi valdkonnas tegutsenud on rõhutanud, et mingit otsust võitlust religiooniga ei toimunud⁹⁶ ning vaadati vaid religiooni väljasuremist pealt, siis arhiivimaterjalide põhjal ilmneb just matusetalituste puhul pidev kirikuga võitlemine ja vastandumine.

Kui suvepäevad uue tavandina olid võidukad, siis matuste puhul riiki kuigi suurt edu ei saavutanud. Riikliku Tavandinõukogu koosviibimisel 1970. aastal märkis seltsimees Uus nõukogude tavanditeenuste halva olukorra kohta teravmeelselt, et kirikut saab välja tõrjuda vaid kombetalituste kaudu, kuid inimese surmaga lõpeb tema eest hoolitsemine ning Ministrite Nõukogu peaks selles suhtes midagi ette võtma.⁹⁷ Kui pulmavanemate võrk oli täiesti arvestatav, siis matusetalitustega tegelemine ei olnud kuigi kõrge ahvatluskoefitsiendiga, seda enam, et ametlik poliitika nägi ette lahkunu ärasaatmist “ühiskondlikel alustel”, see tähendab tasuta.

Toonastest statistikast nähtub, et peaaegu igal pool oli kiriklike matuste osakaal ilmalike matustega (algselt ka tsiviilmatusteks kutsutud⁹⁸) kas võrdne või neist suurem.⁹⁹ Nenditakse, et “põhiliselt aitab selle raske sünd-

⁹³ Vt nt Kaunilt, *meeldejäävalt: nõukogulikke kombetalitusi*, koost. Kalju Oja (Tallinn, 1965).

⁹⁴ Leitsalu, intervjuu 26. märtsil 2007.

⁹⁵ Vt nt ERA, f. R-2048, n. 1, s. 1118, l. 8, “Teaduse” ateismi TMN materjalid 1973; ERA, f. R-2048, n. 1, s. 1322, l. 69, Informatsioonid kultuuri ja ateismi rahvaülikoolide töö kohta 1975/1976.õppeaastal.

⁹⁶ Villi Ehatamm on seisukohal, et partei kiriku vastu ei võidelnud ning kirikus konkurenti ei näinud, sest kirik oli püsivalt nõrk (Ehatamm, intervjuu 14. detsembril 2006). See võib olla mõistetav 1970. ja järgnevate aastate kontekstis, mil Villi Ehatamm ateismitemaatikaga seotud oli – selleks ajaks olid ateistliku võitluse tippphetked juba möödas.

⁹⁷ ERA, f. R-1, n. 10, s. 800, l. 5, MN Tavandikomisjoni protokolliraamat 1970.

⁹⁸ ERA, f. R-2048, n. 1, s. 864, l. 32, “Teaduse” TMN materjalid 1969.

⁹⁹ Vt nt Raid, *Vabamõtlejate ringidest*, graafik lk 297; ERA, f. R-1, n. 10 s. 752, l. 25, MN Tavandikomisjoni materjalid 1972; ERA, f. R-1, n. 10, s. 767, l. 16, MN Tavandikomis-

muse organiseerimisel matusetarvete äri,¹⁰⁰ mis tähendab, et üheks ilmaliku matuse eelistamise põhjuseks oli kompleksse teenuse võimalus. Samuti võib arhiividest leida mitmeid absurdimaigulisi näiteid sellest, kuidas kommuniste on matnud kirikuõpetaja või kommunisti haul troonib rist. Selgus kirjadest sellekohaste möödalaskude kohta on vaid nõutult käsi laiutatud ja kaevatud matusekorraldajate puudumise üle, mille peale vastutavad seltsimehed nentinud, et “sellega tuleb leppida kui üleminekuaja nähtusega,”¹⁰¹ ning reageerinud järjekordse käskkirjaga “suurendada, parandada ja aktiveerida”.

Kõigist uutest kommetest võtsid kõige massilisema vormi kalmistupühad, mille osalejate arv ulatus aastast kümnetesse tuhandetesse. Eelkõige oli siin tegu tavapärase kombe jätkumisega ilma kirikupoolse sekkumiseta. Ehkki enamasti anti luba ka kiriklike kalmistupühade korraldamiseks, lubati neid pidada alles nädal või enam pärast ilmalikke, mis muidugi vähendas osalejate arvu. Ilmalike kalmistupühade populaarsuse tagasid suuremad materiaalsed ja organisatoorsed võimalused (spetsiaalselt kalmistupühade läbiviimiseks loodud “Teaduse”, tavandibüroode, kohaliku täitevvõimu ja kultuurimajade ühiskomisjonid), samuti reklaamivõimaluse olemasolu, mis kirikul puudus.

Mingeid üldlevinud ja radikaalselt uusi matusekombeid siiski välja ei töötatud, püsima jäid eelkõige kohalikud tavad, küll ilma kirikliku osata. Valdakonna metodoloogia käsitles peamiselt matuste läbiviimise küsimusi – millal asetada surnu kirstu, mida matustel rääkida jne.¹⁰² Püüti luua uut kalmistulaulude repertuaari,¹⁰³ kuid see oli visa juurduma. Üldjoontes võib

joni materjalid 1973 (Jõgeva piirkonna aruanne 1973. aastast näitab, et tugeva kirikliku traditsiooniga piirkondades suudeti üsna vähe ära teha – Põltsamaal oli ilmalike matuste protsent 34, Mustvees 10,6). Teisalt jällegi on 1980. aastatel kiriklike talituste osakaal protsentides kõigist vastavatest toimingutest Eestis:

	1982	1983	1984	1985	1986
ristimine	14,2	14,8	15,6	16,8	17,2
laulatus	2,7	2,7	2,4	2,3	2,8
matused	28,1	27,3	27,0	26,3	24,8

(ERA, f. R-3, n. 4, s. 205, l. 50, ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe asetäitja kui Vabariikliku Tavandinõukogu esimehe kirj vahetus 1987).

¹⁰⁰ ERA, f. R-1, n. 10, s. 752, l. 25, MN Tavandikomisjoni materjalid 1972.

¹⁰¹ ERA f. R-2048, n. 1, s. 646, l. 34, “Teaduse” TMN materjalid 1964.

¹⁰² Vt nt ERA, f. R-2048, n. 1, s. 589, l. 5jj, “Teaduse” TMN materjalid 1963.

¹⁰³ Selle pärast on muret tuntud juba 1964. aastal (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 646, l. 30, “Teaduse” TMN materjalid 1964), asi päädis 1972. aastal Ministrite Nõukogu tavandikomisjoni esimehe Aamisepera kirjaga Eesti NSV Heliloojate Liidu juhatusel, milles ta palub võtta tarvitusele abinõud heliloojate tegevuse aktiveerimiseks tavandite puhul lauldavate laulude loomisel. Samasugune kiri on läkitatud ka Kirjanike Liidule, kus

märgata teatavat vastumeelsust surma-temaatikaga tegelemisel, see oli ka üheks põhjuseks, miks kirik suutis selles valdkonnas vastupanu osutada.¹⁰⁴ Ka Tallinna Pedagoogilises Instituudis 1970. aastate teisel poolel korraldatud tavanditöötajate kursustel kippusid kursused laiali vajuma just matusetemaatikaga tegelemise juures.¹⁰⁵ Võib-olla just seetõttu – ning muidugi nõukogudeaegse propaganda lahkel kaasabil – seostub kirik paljude jaoks siiani peamiselt surmatemaatikaga.

Kirjeldatud muutused viisid uute väljakutseteni ateismi teise suuna, filosoofilise ateismi. Et enesele mingit kohta leida, hakati 1970. aastate alguses rääkima ateismi “elujaatavast sisust,”¹⁰⁶ kuna üldine arusaam oli, et ateism tegeleb eelkõige eitamisega. Esiplaanile tõusid eetika ja moraali küsimused ning ateismi sisu ja funktsiooni temaatika – seda eriti ateismilektorite endi jaoks. Uute tavandite prevaleerimise tõttu ei jõutud aga neis küsimustes kuigi kaugele.

Nõukogulike tavanditega tegelejad ametkonnad

Ehkki ateismi valdkonnas tegutseti ka isiklike veendumuste alusel või teinekord avaldati selleteemalisi artikleid puhtalt “ajastu vaimu nõudeist” lähtuvalt,¹⁰⁷ tuleb kogu ateismialase tegevuse organiseerijana Eestis näha eelkõige

palutakse Kirjanike Liitu mobiliseerida oma liikmeskonda ja kogu vabariigi kirjanikke, et loodaks kaasaegseteks kombetalitusteks sobivaid luuletusi, mida heliloojad võiksid edukalt viisistada. Kirjanike Liidu vastuses nendib aga Oskar Kruus, et tänapäeva luuletajad ei armasta laulutekste kirjutada, sest luuletuse ja laulu stiililaad on tublisti lahknunud. Samas on välja kujunenud mõned autorid, kes on spetsialiseerunud just laulutekstide kirjutamisele ning nende looming on olnud tihti tulemusriikas (ERA, f. R-1, n. 10, s. 752, l. 20jj, MN Tavandikomisjoni materjalid 1972). Massilaulude väljatöötamine ja raadio kaudu õpetamine on olnud Heliloojate Liidus arutlusel juba 1970. aastal, kuid ilmselt märkimisväärsete tulemusteta (ERA, f. R-1, n. 10, s. 800, l. 18, MN Tavandikomisjoni protokolliraamat 1970); teatavatele raskustele matusemeloodiate raadio kaudu õpetamisel on viidatud ka Ministrite Nõukogu Tavandikomisjoni arutelul (samal, l. 24).

¹⁰⁴ “Vähe on inimesi, kes võtavad sõna matusetalitustel, seetõttu jääb see valdkond kirikutegelastele. Maetakse ilmalikult, kuid ometi pannakse rist – hauaplaate on vähe, ja needki on kallid.” ERA, f. R-2048, n. 1, s. 646, l. 33, “Teaduse” TMN materjalid 1964.

¹⁰⁵ Leitsalu, intervjuu 26. märtsil 2007.

¹⁰⁶ “Endiselt on aga vähe loenguid marksistliku ateismi elujaatava sisu ja teaduslikku maailmavaadet kujundavate positiivsete ateismiprobleemide (elu mõtte, eluväärtuste, teadusliku ateismi kõlbelise sisu jne) kohta” (ERA f. R-2048, n. 1, s. 1181, l. 11, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid 1974); “On vaja propageerida positiivset, elujaatavat usku” (ERA, f. 2048, n. 1, s. 1449, l. 29, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid 1978). Selle suuna peamiseks eestvedajaks oli Kuulo Vimmsaare.

¹⁰⁷ Hans Trass, suuline teade 19. veebruaril 2007.

kommunistlikku parteid. Lavrenti Beria pidas aga parteid pealisehituseks, mis ei saada korda midagi konkreetset, kuid kontrollib kõike, ise millegi eest vastutamata.¹⁰⁸ Seetõttu sai parteipoliitika üheks tähtsaks rahvani viiaks 1947. aastal loodud POLIITILISTE JA TEADUSALASTE TEADMISTE LEVITAMISE ÜHING (PTTLÜ, rahvasuus tuntud ka “lehvitusühingu” või “pika nimega ühingu” nime all), aastast 1963 kandis ühing nime “TEADUS” ning allus üleliidulisele ühingule “Znanie”. Ühingul olid alamorganisatsioonid kõigis linnades ja rajoonides ning ühingusse kuulusid peamiselt haritlased,¹⁰⁹ kellest paljud olid ka EKP liikmed.¹¹⁰ Ühingu lektoritel oli kohustus pidada igas kvartalis oma ainevaldkonna kohta teatav hulk loenguid.¹¹¹

Ülalpool mainitud uue nõukogude inimese üheks tunnusjooneks oli lakkamatu arenemine kommunistliku partei juhata tud suunas. Seda arenemist oli kõige lihtsam suunata inimeste töökohtade kaudu, mistõttu oli asutustel ja ettevõtetel “tungival t soovitav” tellida mingi hulk loenguid “Teaduse” kohaliku osakonna pakutud nimekirja alusel, kusjuures töötajad pidid saama teavet kõige erinevamatest ja ootamatumatest valdkondadest, nagu astrofüüsika, poliitökonoomia, Hiina majanduslik olukord jne.

Ateismialase teabe rahvani viimise eest hoolitses ühingu “Teadus” Teaduslik-Metoodilise Nõukogu Teadusliku Ateismi Sektsioon, mis tõi kokku eri elualade inimesi. Näiteks 1972. aastal kuulusid sektsiooni EKP KK lektor, usuasjade voliniku asetäitja (kes usuasjade volinikule esitatud statistika ka “Teaduse” komisjonile toimetas¹¹²), spordikooli treener, TRÜ NLKP ajaloo kateedri dotsent, Vabariikliku Perekonnaseisuasjade Büroo juhataja, Pärnu TSN TK kultuuriosakonna juhataja jne.¹¹³ Eri aegadel on sektsiooni kuulunud näiteks ka kirjastuste ja ettevõtmisi spondeerivate ettevõtete esindajaid. Sektsiooni liikmete arv varieerus, jäädes 10–40 vahele.

¹⁰⁸ Sergo Beria, *Beria, My Father: Inside Stalin's Kremlin* (London: Duckworth, 2003), 295.

¹⁰⁹ Näiteks 1974. aasta seisuga oli ateismipropagandistide seas õpetajaid 31%, parteitöötajaid 21%, teadlasi 8%, arste 6,5% jne. Parteisse kuulus neist 78,7% (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 1181, l. 11, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid 1974). Samas dokumendis öeldakse, et “Enamus lektoreid on parteilased. Suur osa ateismiala lektoreid on elukutselt kas õpetajad, parteitöötajad või arstid. Lektorid on enamuses kõrgema haridusega” (l. 14).

¹¹⁰ 28. septembril 1963 toimunud ateistide sektsiooni istungil märgitakse, et “ühingu liinis tehtavat tööd tuleks vaadelda tõsise parteilise ülesandena.” (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 589, l. 34, “Teaduse” TMN materjalid 1963).

¹¹¹ Eesti ühingu “Teadus” kohta üldisemalt vt Margit-Mariann Koppel, “Ühing “Teadus” – ideoloogiline vähkkasvaja”, *Kultuur ja Elu* (2001), 4, 24–29.

¹¹² Ehatamm, intervjuu 4. mail 2008.

¹¹³ ERA, f. R-2048, n. 1, s. 1059, l. 3–5, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid 1972.

Algselt loodi teadusliku ateismi sektsioon, mis 1961. aasta novembrikuus reorganiseeriti Filosoofia ja Ateismi Teaduslik-Metoodiliseks Nõukoguks, mille alamüksusteks olid omakorda Ateistliku Töö Komisjon¹¹⁴ ning 1962. aastast ka Nõukogude Traditsioonide Juurutamise ja Üldistamise Komisjon.¹¹⁵ 1972. aastal eralduti filosoofiast, tulemuseks Teadusliku Ateismi Propaganda Teaduslik-Metoodiline Nõukogu (TMN),¹¹⁶ mis 1983. aastal muutus Ateistliku Kasvatuse Sektsiooniks,¹¹⁷ mille arhivaalid lõpevad 1985. aastaga.¹¹⁸ Muudatused olid eelkõige organisatoorsed, töö meetodeid, eesmärki ja tegevust see kuigivõrd ei mõjutanud, ehkki teataval määral sektsiooni nimemuutused ateismivaldkonna rõhuasetuste muutusi siiski peegeldavad.

Sektsiooni töö toimus peamiselt kahes suunas: esmalt ateistliku mõtte levitamine, mis põhiliselt tähendas ateistlike loengute koordineerimist ning metoodiliste abimaterjalide publitseerimise abil nende “ideoloogilise taseme” tõstmist. Organiseeriti ka päevakajalistel teemadel konverentse ja seminare, kus ettekandjaid oli teistestki liiduvabariikidest.¹¹⁹ Teiseks töösuunaks oli nõukogulike tavandite arendamine ja levitamine. Selles valdkonnas oli ühingu roll “töökogemustega tutvumine ja üldistamine,” mis tähendas peamiselt metodoloogilise abimaterjali väljaandmist, ent ka uute tavandite teemaga seotud loenguid.

Et “Teadusel” oli hea rahaline baas (ühing koosnes ainult juriidilistest liikmetest – asutustest ja organisatsioonidest, kel oli kohustus maksta teatav liikmemaks; üksikisikud olid ühingus tegevad ainult lektoritena), siis kasutati seda tihtipeale finantseerimisallikana ning kõikvõimalikud ateistlikud üritused, mille ettevalmistamise juures olid tegevad ka teiste organisatsioonide liikmed, toimusid “Teaduse” egiidi all.¹²⁰

¹¹⁴ ERA, f. R-2048, n. 1, s. 646, l. 29, “Teaduse” TMN materjalid 1964.

¹¹⁵ ERA, f. R-2048, n. 1, s. 646, l. 30, “Teaduse” TMN materjalid 1964.

¹¹⁶ ERA, f. R-2048, n. 1, s. 1059, l. 20, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid 1972.

¹¹⁷ ERA, f. R-2048, n. 1, s. 1950, l. 5, “Teaduse” ateistliku kasvatuse sektsiooni materjalid 1984.

¹¹⁸ Osa järgnevate aastate materjalidest asuvad sektsiooni pikaajalise eestvedaja Kuulo Vimmsaare koduses arhiivis. Artikli autor on talle äärmiselt tänulik loa eest neid uurida ja kasutada.

¹¹⁹ Enamasti tuli konverentside korraldamisel maksta lõivu kehtivale stiilile, mille kohaselt pidi kõik praktikaga seonduv olema ühenduses kas marksismi-leninismi klassikute (nt “V. I. Lenin ja füüsika filosoofilised probleemid” 1969. aastal – seotud suure juhi 100. sünniaastapäevaga) või viimasel parteikonverentsil otsustatuga (nt “Religioon ja kirik nüüdisaja ideoloogilises võitluses” 1977. aastal). Vastavateemalise avaettekande järel jõuti enamasti konverentsi tegeliku temaatikani.

¹²⁰ Ehatamm, intervjuu 14. detsembril 2006.

“TEADUSE” LINNA- JA RAJONIOSAKONDADE ATEISMISEKTSIOONID rakendasid TMN soovitud ellu ja tegelesid spetsiifilisemate ülesannetega: peamiselt loengute pidamisega (loenguvorm¹²¹ jäigi kõige olulisemaks ateistliku töö vormiks; Kuulo Vimmsaare arvates on hea, kui inimene kuulab aastas üks-kaks ateistlikku loengut¹²²), lektorite kaadri ettevalmistamise ja kvalifikatsiooni tõstmisega (ateismikoolide organiseerimine ja superviseerimine, ateismikursused, lektorite nõupidamised, ateismipäevad ja -seminarid), temaatiliste ateismi ja religiooniprobleeme käsitlevate ürituste ettevalmistamise ja läbiviimisega (kohtumisõhtud, “elavad ajalehed”), nõukogulike tavandite propageerimisega; toimusid ka temaatilised ning küsimuste-vastuste õhtud.¹²³ Traditsiooniliste vormide, nagu ateismi aluste kursused, ateismi fakultatiivkursused või rahvaülikoolid, õpilaste ja lastevanemate lektoriumid, loengud, ateismiringid ja noorte klubid, kõrval püüti kasutada ka noortepärasemaid kasvatustöö vorme: vestlusi, diskussioone, filmide demonstreerimist ja arutamist, kohtumisõhtuid jms. Ateistlik kasvatustöö toimus koostöös linna või rajooni Rahvasaadikute Nõukogu Täitevkomitee (RSN TK) haridusorganite ja teiste ühiskondlike organisatsioonidega. Töösuunda ja intensiivsust võis mõjutada ka Riikliku Julgeolekukomitee (KGB) huvi antud temaatika vastu. Otseseid tegutsemisjuhiseid sealt küll ei tulnud – selle organisatsiooni huvi oli eelkõige poliitiline, mitte ideoloogiline. Nende kontaktisikuteks olid Karl Vaino ja Rein Ristlaan, sealt jõudis info parteiliini pidi ka allapoole.¹²⁴

Õpetajaid käsitles nõukogude riik oluliste ideoloogiatöötajatena ning seetõttu peeti väga tähtsaks nende abistamist ja täiendusõpet, seda ka ateismi valdkonnas. Tööd tehti nii lastevanemate kui religioossete perekondadega (koolikohustuse mittetäitmine religioossetel ajenditel, koolist puudumised religioossetel pühadel), kuid enamasti ei toimunud see mitte “Teaduse” egiidi all, vaid siin võisid olla tegevuses näiteks klassijuhatajad (kes võisid “Teadusesse” kuuluda) ja arstid, kelle olulisus ateismialases töös

¹²¹ Veidi temast väljuva remargi korras võib märkida, et teinekord kasutati “Teaduse” loenguid omalaadsete distsiplinaarkaristustena. Tööluusi, hilinemise vms patu sai lunastada mõne üldhariva loengu kuulamisega. Kasu oli mitmepoolne – organisatsioonid said näidata, et töötajad olid loenguid kuulanud, “Teadusel” oli garanteeritud publikum ning idee poolest võinuks saadud teave patustanud ka paremale teele pöörata, vt nt Ants Sild, “Mälestusi ning küsimusi loengulise töö kohta”, *Kultuur ja elu* (2001), 4, 30–31.

¹²² ERA, f. R-2048, n. 1, s. 1315, l. 21, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid 1976.

¹²³ ERA, f. R-2048, n. 1, s. 1181, l. 9, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid 1974.

¹²⁴ Vimmsaare, intervjuu 16. mail 2008

lähtus nende võimalusest saavutada usklikega isiklik kontakt.¹²⁵ Ehkki individuaalne tegevus usklikega oli ideaaliks, toimus see ainult kohati ning ateismiaktivistide isiklikul initsiatiivil, konkreetsed nõudmised ning kontroll selles valdkonnas puudusid.¹²⁶

Nõukogulike tavandite valdkonnas töötasid “Teaduse” algorganisatsioonid koos kohalike tavandinõukogudega, koos komsomolikomiteega viidi läbi noorte suvepäevi ja nende eelüritusi (Noorte ABC). Mõlemal puhul tagati, et üritusel oleks mõni lektor, kes peaks (ateismi)loengu. “Teadus” garanteeris kõnepidajad ka populaarsetele kalmistupühadele.¹²⁷

EESTIMAA KOMMUNISTLIKU PARTEI tegevus ateismivaldkonnas toimus nii keskkomitee kui ka kohalike linna- ja rajoonikomiteede tasandil. EKP Keskkomitee büroo ja sekretariaadi istungitel on EKP temaatilise kartoteegi järgi aastail 1953–89 ateismi, kirikute ja uute tavandite temaatikat arutatud 23 korral. Nende otsuste seas on nii NLKP KK üleliidulisi otsuseid kopeerivaid kui ka kohalikku olukorda puudutavaid. Viimased võisid vahel olla Moskvast tulnud järelepärimise peale koostatud aruanete ärakuulamisele järgnenud otsused. Et ateismialased suunised ja järelepärimised tulid Moskvast, siis on EKP kohapealne aktiivsus selles vallas küsitav ning eelkõige väljendus see kõrgemalt poolt tulnud nõudmistele reageerimisena. Kommunistliku partei tasandil pidev ateismialane aruandlus Tallinn-Moskva suunal puudus, teema kerkis esile seoses ülaltpoolt tulnud resolutsioonide ja aruandetaotlustega.¹²⁸ Teisalt võis ateismialase tegevuse põhjustajaks olla usuorganisatsioonide aktiivsus, millele tuli siis vastavalt reageerida.

Kogu vabariigis toimuv propagandatöö oli EKP KK propagandaosakonna ampluaa, ateismiküsimustega tegeles EKP KK Propaganda ja Agitatsiooni Osakonna Teaduslik-Ateistliku Propaganda Komisjon (esineb ka nimetus EKP KK Teadusliku Ateismi Propaganda Komisjon, mitteametlikult kutsuti seda ka vabariiklikuks ateismikomisjoniks). Ateistliku

¹²⁵ Eeldati, et kui arstid ateismitemaatika vastu huvi tunneksid, siis selline süsteem toimiks. See oli aga üpris tühi lootus (Vimmsaare, intervjuu 16. mail 2008).

¹²⁶ Ehatamm, intervjuu 14. detsembril 2006. Kohapealse aktiivsuse korral võis “individuaalne lähenemine” siiski üpris ki äärmustesse kalduda. Usklikega individuaalse tegelemise poolest olid esirinnas Narva ja Kohtla-Järve piirkonnad. Narva “Teaduse” linnaorganisatsioon raporteerib 1973. aastal, et “Narva koolides on igapäev kinnitatud pedagoog ateistliku kasvatustöö teostamises koolis. Kõik usklikest perekondadest õpilased on arvele võetud.” (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 1118, 35, “Teaduse” ateismi TMN materjalid 1973).

¹²⁷ ERA, f. R-2048, n. 1, s. 1680, l. 7–14, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid 1981.

¹²⁸ Ehatamm, intervjuu 4. mail 2008.

töö valdkonnas olid KK propagandaosakonna ees aruandekohuslased nii piirkondlikud EKP propagandaosakonnad, ELKNÜ KK kui ka EKP liinist väljaspool seisvad üksused, nagu usuasjade volinik, ühingu "Teadus" teadusliku ateismi sektsioon jne. Aruandlus kõigi nende instantsidega ei olnud siiski regulaarne. Saadud info alusel tehti üldistused ning suunati piirkondlike organisatsioonide tööd.

Nii KK kui ka kohalike komiteede propagandaosakondade alluvusse kuulusid lektorite grupid,¹²⁹ mis koondasid endas spetsialiste, kes tegelesid avalike loengute pidamise, parteiaparaadi töötajate harimise ning nn kõnelejate grupi jaoks kõnede ettevalmistamisega. Tihti olid lektorite grupi liikmed tegevad ka "Teaduse" liinis. Ateismi ja usuasjade spetsialistina kuulusid varasematel aastatel EKP KK juurde Kalju Oja ja E. Randrüüt, aastatel 1971–88 Villi Ehatamm. Nad olid nii ateismivaldkonna koordinaatorid kui ka ühenduslülid "Teaduse" ja EKP KK vahel.¹³⁰

Enamiku rajoonide ja linnade parteikomiteede juurde olid loodud IDEOLOOGIAKOMISJONID, mille koosseis moodustati linnakomitee liikmetest ja liikmekandidaatidest ning teistest ideoloogiatööga kursis olevatest inimestest; moodustati vastava (kõrgemalt pool tulnud) ettepaneku ja aktiivi olemasolul. Selliste komisjonide tegevussfääri kuulusid ka ateismiküsimused.

Ideoloogiakomisjonid võtsid osa pleenumite tööst ja partei bürooistungitest ning koostasid tööplaanid, mis esitati pleenumitele ja parteikomiteele kinnitamiseks. Ühtlasi viisid nad läbi sotsioloogilisi uuringuid, uuriti ka ateistliku töö olukorda linnas ning kirikute ja palvemajade tegevust (jutluste analüüs). Tegu ei olnud siiski propaganda ja agitatsioonitegevusega, vaid pigem uurimise, juhendamise ja parteiorganitele spetsialistide abi garanteerimisega.¹³¹ Ideoloogiakomisjonide või -sektsioonide töö tulemusena võidi organiseerida ka näiteks rahvaülikoole,¹³² samuti olid nad tegevad kalmistupäevade ja noorte suvepäevade korraldamise juures. Kindel

¹²⁹ Mitte segi ajada nn kõnelejate gruppidega. "Kõnelejate" hulka kuulusid enamasti vabariigi juhtivtöötajad, kes kohtusid poliitpäevade või muude avalike ürituste raames rahvaga ning kellele lektorite grupi spetsialistid vastavateemalisi ettekandeid koostasid (Ehatamm, intervjuu 14. detsembril 2006).

¹³⁰ Ehatamm, intervjuu 14. detsembril 2006.

¹³¹ ERAF, f. 1, n. 295, s. 5, l. 1–4, Õiend rajoonikomiteede ja linnakomiteede ideoloogiakomisjonide kohta 1966.

¹³² ERA, f. R-2048, n. 1, s. 562, l. 117, Kultuuriülikoolide informatsioonid 1962/1963. õppeaasta tegevuse kohta.

struktuur neil komisjonidel puudus,¹³³ enamasti olid nad loodud ning toimisid vastavalt kohalikele võimalustele ja vajadustele.

Kõrvuti ideoloogiakomisjonidega tegutsesid EKP piirkondlike komiteede juures veel ka ATEISMIKOMISJONID. Nimetused võisid varieeruda ning mõnel pool nimetati neid ateismisektoriks. Vahetevahel, näiteks Tartus,¹³⁴ Valgas ja Kohtla-Järvel, olid nad vormistatud ka ideoloogiakomisjoni allüksuse, ateismisektsioonina. Ateismikomisjonide töövaldkond ja probleemistik langes suurel määral ühte ideoloogiakomisjonide omaga, kuid oli enam suunatud piirkonna ateistliku töö juhtimisele. Aktiivi kadumisel võisid komisjonid tegevuse lõpetada, seega ei pruukinud komisjonid igal pool pidevalt töötada. Kuivõrd ateismitemaatikas valitses pidev kaadripuudus, oli nende komisjonide loomise peamiseks põhjuseks asjalike inimeste kaasatõmbamine.¹³⁵

Nomenklatuuri kaudu oli EKP täitevorganitega tihedalt seotud ja suunas kogu elu, kaasa arvatud ateistlikku propagandat ja uute tavandite juurutamist. Et ateismikomisjonid hoolitsesid kohalikesse lehtedesse ja ajakirjadesse 1960. aastate alguses loodud ateismirubriikide (nt "Tänane päev on eilsest targem" ajalehes Edasi, "Teadusevalgus võidab vaimupimeduse" ajalehes Uus Tee jne; ilmusid enamasti kord kuus, hilisematel aastatel kord kvartalis) sisu eest, siis toimus ateismikomisjonide koostöö ka kohalike häälekandjate toimetustega. Sel põhjusel kuulusid siin-seal ateismikomisjonidesse ka kohaliku meedia esindajad.

Remargi korras võib öelda, et kuna alamüksusi oli moodustatud eri organisatsioonide juurde ning et tihtipeale olid seal tegevad ühed ja samad isikud, oli tulemuseks teatav hägusus nii tegevuses kui koosseisus. Nii näiteks tuvastas "Teaduse" ateismi TMN 1968. aastal: "Vastavalt tööplaanile tutvuti Pärnu linnaorganisatsiooni ateistliku tööga loengulise propaganda küsimustes. Pärnu linnaorganisatsioonil ateistlikku sektsiooni tegelikult moodustatud ei ole. Selleks peetakse EKP Pärnu linnakomitee ateismikomisjoni liikmeid, kes tegelevad ateistliku tööga nii linnakomitee kui ka Ühingu liinis."¹³⁶ Teisalt on komisjonid võtnud endale aeg-ajalt ülesandeid, mis kuulunuks pigem täitevkomiteede juures tegutsevate religiooniseaduste

¹³³ ERAF, f. 1, n. 295 s. 5, l. 6–7, Õiend rajoonikomiteede ja linnakomiteede ideoloogiakomisjonide kohta 1966.

¹³⁴ Nt ERAF, f. 148, n. 77, s. 11, l. 52–55, Tartu linnakomitee kirjavahetus ideoloogiliste küsimuste asjus aastast 1968 annab sellise komisjoni tegevusest üksikasjaliku ülevaate.

¹³⁵ Ehatamm, intervjuu 4. mail 2008.

¹³⁶ ERA, f. R-2048, n. 1, s. 816, l. 118, "Teaduse" TMN materjalid 1968.

järelevalvekomisjonide töövaldkonda, näiteks kirikute külastamine-kontrollimine ja seadusandluse täitmise kindlustamine.¹³⁷

KOMSOMOL EHK KOMMUNISTLIKU PARTEI NOORTETIIB tegeles noorte ideoloogilisel õige kasvatamisega nõukogude patriotismi ja proletaarse internatsionalismi vaimus. Nagu EKP-l nii oli ka ELKNÜ KK juures oma lektoritegrupp, kelle loengute temaatika oli partei peajoone poolt kindlaks määratud, muu hulgas kuulusid sinna ka ateismiloengud. Ateistliku kasvatuses küsimuses oli ELKNÜ-l loengupidamise kõrval märksa olulisem roll noorte suvepäevade traditsiooni algataja ja põhiorganiseerijana, ehkki 1960. aastate teisel poolel hakkas noorte suvepäevade aktiiv muutuma, korraldamisega tegelesid hoopis instruktorid, parteihariduse kabineti juhatajad, täitevkomiteed, perekonnaseisuaktide büroode juhatajad jne ning kohalikele komsomolisekretäredele jäi lihtsalt suvepäevade orgkomiteede juhtimine.¹³⁸

Aktiivi muutumisest hoolimata toimis ELKNÜ KK sekretariaat siiski suvepäevade staabi ja dispetšerkeskusena, kuhu piirkondlikud organisatsioonid saatsid oma soovid lektorite ja esinejate kohta; KK koordineeris visiidid loominguliste liitudega, organiseeris esinejate transpordi jne.¹³⁹

Samuti tegeles ELKNÜ suvepäevade kogemuste analüüsiga. Algorganisatsioonide kohustuslike aruannete põhjal koostas ELKNÜ KK järgmise aasta ürituste korraldamiseks soovitude ja üldistuste nimekirja ning esitas ELKNÜ KK büroole, mis selle kinnitas ja algorganisatsioonidele tagasi suunas. Neist soovitustest võis iga algorganisatsioon enda võimaluste ja traditsioonidega sobivad elemendid kasutamiseks välja valida.

“Teaduse” TMN koosolekul 1963. aastal tõi usuasjade voliniku asetäitja Kalju Oja välja vajaduse luua keskne riiklik organ, mis tegeleb nõukogulike traditsioonide küsimusega.¹⁴⁰ Sellise institutsiooni – VABARIIKLIKU TAVANDIKOMISJONI – loomiseni jõuti aga alles 1969. aasta lõpus, mil see moodustati Ministrite Nõukogu (MN) juurde. Vabariikliku Tavandikomisjoni peamine funktsioon oli tavandite arendamine, üldistamine ja kontroll riiklikul tasandil. Esimene aasta kulus komisjonil nõukogude kombetalituste olukorraga tutvumiseks ja tööplaani väljatöötamiseks, 1971. aasta jaanuaris jõuti rajooni tavandinõukogu näidispõhikirja¹⁴¹ vastuvõtmiseni. Komisjonil

¹³⁷ Nt ERAF, f. 3277, n. 64, s. 14, l. 3, EKP Valga rajoonikomitee ateismikomisjoni materjalid 1982; Sillaste, intervjuu 17. oktoobril 2008.

¹³⁸ Raid, “Olustikutraditsioon”, 204.

¹³⁹ Leitsalu, intervjuu 26. märtsil 2007.

¹⁴⁰ ERA, f. R-2048, n. 1, s. 589, l. 35, “Teaduse” TMN materjalid 1963.

¹⁴¹ “1. Rajooni tavandinõukogu eesmärgiks on rajooni ettevõtetele, asutustele, organisatsioonidele, kolhoosidele ja kodanikele kõrgel ideoloogilisel tasemel teenuste osu-

oli ka alamkomisjon: ilmalike matuste ja kalmistupäevade korraldamise komisjon, noorte traditsioonide tähistamise komisjon, perekondlike tähtpäevade ja sündmuste tähistamise komisjon, riiklike ja ühiskondlike tähtpäevade tähistamise komisjon, tavandite sõnalis-muusikalise osa ja propaganda komisjon.¹⁴² Peamine töö toimus alamkomisjonides, nõukogu käis koos vaid töötulemuste üle arutlemas.

Pärast komisjoni esimehe põllumajandusministri esimese asetäitja Ilmar Aamisepa ettepanekut loodi linnades ja rajoonides piirkondlike täitevorganite juurde kohalikud tavandikomisjonid. Enamiku loomisaeg jääb ajavahemikku veebruar-mai 1971. Tihti tähendas see erinevate samas valdkonnas varem tegutsenud institutsioonide (nt Rajooni Kommunaalettevõtete Kombinaadi Matusetalituse büroo Harju rajoonis, Matusetalituste kontor Tallinnas, Kombetalituste Nõukogu Võrus või rajoonides tegutsenud majanditevahelised orkestrinõukogud jne) koondamist ühise nimetaja alla.¹⁴³

Kõik märgid viitavad selle valdkonna rängale alarahastatusele¹⁴⁴ (näiteks on soovitatud “tavandinõukogude aparaat moodustada võimalikult väikesearvulise koosseisuga, vältides liigsete ametikohtade sisseviimist”¹⁴⁵) ja raskustele töösse rakendamisel, mis tihtipeale viisid anekdootlike situatsioonideni. Nimelt avastati juba 1971. aasta aprillis, et kohalike komisjonide juures töötavad orkestrid esinevad nii ilmalikel kui ka kiriklikel matustel. Järgnes resolutsioon selline tegevus kohe lõpetada, kuna “see on põhimõtteliselt vastuolus matusetalituste büroode ja tavandinõukogude ette sea-

tamine, kaasaegsete tavandite (kombetalituste) ja nõukogulike traditsioonide edendamise kogemuste üldistamine rajooni ulatuses; 2. Rajooni tavandinõukogu tegevust suunab rajooni Töörahva Saadikute Nõukogu Täitevkomitee; 3. Rajooni tavandinõukogu juhendab metoodiliselt Ministrite Nõukogu Tavandikomisjon. Rajooni tavandinõukogu liikmed võivad olla rajooni ettevõtted, asutused, organisatsioonid ja kolhoosid.” (ERA f. R-1, n. 3, s. 2382, l. 292–298). Nagu tihti teistelgi puhkudel, oli kuulumine sellesse nõukogusse “tungivalt soovitatav”.

¹⁴² ERA, f. R-1, n. 10, s. 800, l. 1–2, MN Tavandikomisjoni protokolliraamat 1969.

¹⁴³ ERA, f. R-1, n. 10, s. 800, l. 5, MN Tavandikomisjoni protokolliraamat 1970. Näitena võib veel tuua Kingissepa rajooni raporti 1973. aastast: “Varem loodud ateistide klubi võttis kõigi koguduste vaimulike töö põhjaliku vaatluse alla. Seoses kolhoosidevahelise orkestrinõukogu moodustamisega 1968. klubi likvideeriti. Suuri raskusi tavandite levitamisel tekitas ka orkestrinõukogu likvideerimine. Tänu EKP KKele ja valitsusele moodustati praegune tavandinõukogu” (l. 52).

¹⁴⁴ Nt Haapsalu rajooni täitevkomitee raporteerib, et on astunud samme tavandinõukogu loomiseks, kõik on olemas, puudub aga nõukogu esimeheks sobiv kandidaat, kelle leidmist piirab palgamäär (ERA, f. R-1, n. 10, s. 733, l. 33, MN Tavandikomisjoni kirjavahetus tavandinõukogude töö küsimustes 1971) või Aamisepa aruanne MN-le “Büroode töötajail puudub stiimul töö edasiviimiseks” (l. 51–53).

¹⁴⁵ ERA, f. R-1, n. 10, s. 733, l. 19.

tud ülesannetega”.¹⁴⁶ Komisjoni istungil väljendati aga ka seisukohta, mille kohaselt “kiriklikel matustel esinemise keelamist tuleks hoolikalt kaaluda. Ärakeelamise korral on kohe haltuurategijad platsis.”¹⁴⁷

Teiseks suureks mureprobleemiks oli ruumide ja transpordi küsimus, millele paljude sarnaste seas heidab valgust nt Jõgeva tavandikomisjoni esimehe raport: “Väga viletsad on meie ruumid, kus kolm talve oleme külmetanud. Isegi usklikud on talvel külmaga tundnud meile kaasa, kui viletsad ruumid meil on. Transpordivahendi puudumise tõttu jäi möödunud aastal umbes 20 matust üksikisikutele tegemata, seega umbes 1000 rubla saamata ja küsimuse ideoloogiline külg veel peale selle, sest enamik neist pöördus kirikuõpetaja poole.”¹⁴⁸

Rahalised probleemid aegade jooksul siiski mõnevõrra paranesid, kuid endiselt sõltus väga palju töötajate endi entusiasmist.¹⁴⁹ Igal juhul näib Paide rajoon olevat viimaks nõukogude tavandite organiseerimises täiuslikkusele võrdlemisi lähedale jõudnud: “Alates 1984. aastast on teenindustootmisvalitsuse juures loodud ühtne tavanditeenindus, kust saab komplekselt tellida matuse ja pulmateenuseid ning tarvikuid.”¹⁵⁰

Vabariiklik Tavandikomisjon oli kontaktis nii “Teaduse” TMN kui kohalike täitevkomiteede eri osakondadega, näiteks kultuuriosakondade kaudu püüti pulma- ja matuseorkestritele organiseerida ateistliku repertuaari ülevaatusi-atestatsioone,¹⁵¹ ka repertuaari selgeksõpetamise eest vastutasid kultuuriosakonnad. Piirkondlike RSN TKde alluvusse kuulusid ka perekonnaseisuaktide bürood ehk õnnepaleed, mille “kaasaegsetele nõuetele” vastavad hooned valmisid enamasti 1970. aastatel. Need asutused tegelesid ühest küljest eri registrite (sünnid, surmad, nimepanekud jne) pidamisega, teisalt aga uute tavandite propageerimisega, mistõttu oli piirkonna tavanditeenustega tegelejate aktiiv koondunud enamasti just nende asutuste ümber.

¹⁴⁶ ERA, f. R-1, n. 10, s. 733, l. 44.

¹⁴⁷ ERA, f. R-1, n. 10, s. 800, l. 23, MN Tavandikomisjoni protokolliraamat 1971.

¹⁴⁸ ERA, f. R-1, n. 10, s. 733, l. 65, MN Tavandikomisjoni kirjavahetus tavandinõukogude töö küsimustes 1971.

¹⁴⁹ Leitsalu, intervjuu 26. märtsil 2007.

¹⁵⁰ ERA, f. R-3, n. 4, s. 205, l. 42, ENSV ülemnõukogu presiidiumi esimehe asetäitja kui Vabariikliku Tavandinõukogu esimehe kirjavahetus 1987.

¹⁵¹ 1970. aastatel toimus ateismivaldkonnas palju atesteerimisi. Selle üheks põhjuseks oli vajadus kontrollida inimeste taset, teisalt aga “anda inimestele kindlust oma töö tegemisel, et nad on vastavalt kvalifitseeritud” (Ehatamm, intervjuu 4. mail 2008).

Perekonnaseisametid tegid ka pidevat tööd abielujuubelite väljaselgitamisel, et neid siis pidulikult tähistada. Põhilise osa neist pidulikest tähistamistest korraldasid kohalikud RSN TKd.¹⁵²

Uute tavandite alane haridus

Kuuekümnendate aastate alguses loodud laialdane RAHVAÜLIKOOLOIDE võrk oli algselt mõeldud peamiselt ideoloogiatöök: “Kultuuriülikoolide peamine ülesanne on laiade rahvahulkade kommunistliku teadmise tõstmine, nende ideelis-esteetiline kasvatamine, eesrindliku kogemuse, teaduse ning tehnika propaganda. Kultuuriülikoolid peavad kõigiti aitama partei ideelist mõju viia iga inimeseni, arendama kuulajate püüdu endaharimisele. Kultuuriülikoolide töö rajada laialdasele aktiivile ühiskondlikul alusel, teadlaste ja kunstitegelaste kaasatõmbamisele, tihedale kontaktile Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühinguga, ametiühingorganisatsioonidega, loovate liitudega ja teiste ühiskondlike organisatsioonidega.”¹⁵³ Ajapikku kulus ideoloogiline kiht aga maha ja rahvaülikoolid funktsioneerisid peamiselt täienduskoolidena. Mingil määral ideoloogilise õpetuse osa siiski säilitati ning sinna alla kuulus ka ateismivaldkond. Organisatsiooniliselt ühtne süsteem ateismi rahvaülikoolides puudus – nad võisid tegutseda ateismifakultetidena nii kultuuri rahvaülikoolide kui ka ühiskondlik-poliitiliste rahvaülikoolide juures¹⁵⁴ või ka eraldi ateismi rahvaülikoolidena.

Nagu paljud teisedki institutsioonid, olid ka rahvaülikoolid mitmikalluvuses. Rahva- ja/või kultuuriülikooli suunas ENSV Kultuuri ja Ateismi Rahvaülikoolide Vabariiklik Nõukogu, mis oli moodustatud ühingu “Teadus” alluvusse. Osaluses olid veel kultuuriministeerium ja ka Ametiühingute Nõukogu, mille ruumides rahvaülikoolid enamasti tegutsesid.

Ateismi rahvaülikoolid, nagu ka teised rahvaülikoolid, ei pruukinud töötada pidevalt, vaid need moodustati kõrgemalt poolt tulnud nõudmise peale mingi kindla kontingendi, näiteks õpetajate¹⁵⁵ või meditsiinitöötä-

¹⁵² ERA, f. R-3, n. 4, s. 205, l. 47, ENSV ülemnõukogu presiidiumi esimehe asetäitja kui Vabariikliku Tavandinõukogu esimehe kirjavahetus 1987.

¹⁵³ ERA, f. R-2048, n. 1, s. 440, l. 4, Kultuuriülikoolide organiseerimise materjalid, teaduslik-metoodilise nõukogu protokollid, informatsioonid 1961/1962. õppeaasta tegevuse kohta.

¹⁵⁴ ERA, f. R-2048, n. 1, s. 1449, l. 31–32, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid 1978.

¹⁵⁵ “Oleks hea, kui haridusosakondade kaudu soovitatakse õpetajatele mõne aasta tagant rahvaülikoolide juures ateismi osakond.” ERA, f. R-2048, n. 1, s. 1449, l. 31, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid 1978.

jate täiendamiseks. Õppekavad olid enamasti ühe-kahe aasta pikkused, ent esines ka kolmeaastaseid kursusi. Käesoleva temaatikaga on nad seotud seetõttu, et tihti oli uute tavanditega tegelemine vormistatud rahvaülikoolide tegutsemisena. 1970. aastate keskpaigaks moodustas umbkaudu poole ateistlikust propagandast uute tavandite propaganda ning rahvaülikoolidena olid vormistatud Noorte ABC-d, samuti mitmed tavanditöötajate koolitused, Tartus tegutses linna rahvaülikooli fakulteet noorpaaridele, mis käsitles perekonnaprobleeme¹⁵⁶ jne.

Ehkki 1980. aastatel hakkas rahvaülikoolide süsteem end eriti just ideoloogilises aspektis ammendama, mõjus Noorte ABC veel kümnendi keskpaiku üllatavalt inspireerivalt. Nimelt pärineb sellest ajast teade paljutöötava nimega tarbekunsti rahvaülikoolide “CDE kõigile” kohta.¹⁵⁷ Rahvaülikoolid “EFG vanuritele”, mis neile loogiliselt järgneda võinuks, on arhiiviallikates siiski mainimata.

MARKSISMI-LENINISMI ÜLIKOOID (MLÜ) olid organiseeritud Tallinnas, Tartus ja Kohtla-Järvel, neis kõigis oli ka ateismiosakond.¹⁵⁸ MLÜd toimisid sarnaselt rahvaülikoolidega, kuid olid rahastatud EKP poolt ning nende tase oli rahvaülikoolide omast mõnevõrra kõrgem – marksismi-leninismi ülikoolide funktsiooniks oli pakkuda ideoloogiatöötajaile kandidaadikraadi tasandil kvaliteetset õpet. Samas, MLÜd ei olnud suunatud ainult EKP funktsionääridele – 1950. aastatel olid parteitöötajad küll ülekaalus, kuid juba 1960. aastate keskpaiku olid enamuses arstid, õpetajad ja insener-tehniliste alade töötajad.¹⁵⁹

“Teaduse” juures töötas ka TEADUSE KESKLEKTOORIUM (mida juhtis hilisem Vabariikliku Perekonnaseisumeti juhataja asetäitja Maimu Mustkivi) – see tähendas ühingu saalis kord kuus toimuvat avalikku loengut,¹⁶⁰ kuid kesklektooriumis korraldati uute tavandite teemadel ka seminare ja koolitusi. Avalikud loengud ei toimunud siiski kogu aeg, aeg-ajalt tegevus soikus.¹⁶¹

1976. aastal alustas TALLINNA PEDAGOOGILISES INSTITUUDIS ÜHISKONDLIKE ERIALADE TEADUSKOND, kuhu kuulus teiste seas nõukogude tavandite eriala. Tegu oli tulevastele õpetajatele ja kultuuritöötajatele täiendusõppe võimaluse pakkumisega. Koolitused sisaldasid tavandite korral-

¹⁵⁶ ERA, f. R-2048, n. 1, s. 1118, l. 8, “Teaduse” ateismi TMN materjalid 1973.

¹⁵⁷ ERA, f. R-2048, n. 1, s. 2061, l. 1.

¹⁵⁸ ERAF, f. 1, n. 295, s. 2, l. 1, Aruanne Marksismi-leninismi õhtuülikoolide tööst seisuga 10. veebr 1965.

¹⁵⁹ Samas.

¹⁶⁰ Ehatamm, intervjuu 4. mail 2008.

¹⁶¹ Nt ERA, f. R-2048, n. 1, s. 699, 35, Teaduse TMN materjalid 1966.

damist kogu nõukogude inimese eluringi vältel: õpiti tavandilaule, seltskondlikke mängu – kõike, mida tavanditöötajal võis tarvis minna, kaasa arvatud kõnekunst ja psühholoogia. Ateismitemaatikat sellel erialal põhjalikumalt ei käsitletud, kuivõrd kõik üliõpilased kuulusid kohustuslikku teadusliku ateismi aluste õppeainet niikuinii.¹⁶²

Kokkuvõte

Pärast 1950. aastate lõpus alanud ja 1960. aastate keskel vaibuma hakanud ateismikampaaniat oli ateismitemaatika ideoloogiavõitluses üpris ebaolulisel kohal, kuid kerkis aeg-ajalt taas tähelepanu keskpunkti. Et üks peaesmärk, olgu siis ametlikult või mitteametlikult, oli kiriku ühiskonnast väljatõrjumine, said eelkõige oluliseks kampaania käigus loodud uued tavandid, mis end ka igati õigustasid. Selle võidu tulemused olid aga mõneti vastuolulised – ühest küljest sunniti kirik tõesti marginaalseks, teisalt aga vähenes loomuliku arengu tõttu uute tavandite algne ideoloogiline sisu, mistõttu seos ateismi ja uute tavandite vahel muutus üha nõrgemaks. Et ateistliku võitluse peamiseks vormiks said uued tavandid,¹⁶³ varjutasid nad ateismi põhisisu ning enamiku jaoks kadus ka nähtav vajadus filosoofilise ateismi järele. Seda mõjutas veel omakorda kiriku ebaolulisus ühiskonnas, sest kiriku vastu võitlemine näis tuuleveskite vastu võitlemisena.

Lõppkokkuvõttes põhjustas uute tavandite eelistamine ateismi niigi marginaalse rolli vähenemise ning ühtlasi ka ükskõiksuse ehk omaaegse terminiga “indiferentsuse” nii religiooni kui ateismi küsimustes, kuna filosoofiline ateism, mis pidi jagama infot ka religiooni kohta (sest kui millegi vastu võidelda, siis tuleb ometi teada, millega on tegu), oli ebaolulisel positsioonil.¹⁶⁴

Seega võib just uusi tavandeid pidada üheks oluliseks faktoriks Eesti tänapäevase religioosse maastiku kujundamisel. Olgu siinkohal ära nimetatud nõukogude ateismi peamised tulemused ja loodud väärarusaamad:

¹⁶² Täpsemalt vt Inna Baturin, “Diplom + ühiskondlik eriala”, *Nõukogude Õpetaja*, 12.11.1977.

¹⁶³ ERAF, f. 1, n. 9, s. 205, l. 157–158, Informatsioonid parteiharidusvõrgu kohta 1970 – Pärnu rajooni raport: “Ateistlik kasvatustöö piirdub rajoonis põhiliselt laste nimepäneku, kevadpäevade, noorte suvepäevade, ilmalike kalmistupäevade jt kombetalituste organiseerimise ning propageerimisega.”

¹⁶⁴ Filosoofilise ateismi olulisuses oldi siiski eri seisukohtadel – Kuulo Vimmsaare (kellele see oli üks peateemadest) jaoks jäi filosoofiline ateism koguaeg tähtsaks, samas kui näiteks Villi Ehatamm nägi kirjeldatud protsessis eelkõige loomulikku arengut (Ehatamm, intervjuu 4. mail 2008).

1. Ükskõiksus nii ateismi- kui religiooniküsimustes. Siia alla kuulub ka võhiklikkus religiooniasjades, mistõttu julgevad end eksperdiks pidada peaaegu kõik, kes sel teemal sõna võtavad.
2. Religioosse käitumise kui "normaalse" käitumise puudumine kahekolme inimpõlve puhul.
3. Religioosse keele puudumine.
4. Kirikule ja religioonile negatiivse kuvandi loomine – religioon on eelkõige seotud vägivallega, religioosne moraal on silmakirjalik.
5. Religioon tähendab eelkõige kristlust.
6. Eelnevate punktide tulemusena muutusid usklikkus, kirik ja religioon millekski võõraks ja veidraks.

Seega võib resümeerida, et 1950. aastate lõpu ateismikampaania, mille eesmärk oli viia ateism taas maailmavaatelsele tasandile, nagu see oli olnud leninlikus käsitluses, lõppes ateismi kui teoreetilise valdkonna marginaliseerumise ja puhtpraktiliseks muutumisega. Pärast riigikorra vahetumist on mõned nõukogude ajal loodud tavandid või nende elemendid – nt tööjuubelid, mõned abiellumistraditsioonid – püsima jäänud, kuid võib öelda, et mida ideoloogilisema sisuga täidetud kommetega tegu oli, seda raskemini nad juurdusid ja seda kiiremini nad unustati.

ABSTRACT: *On anti-religious struggle in Soviet Estonia*

This article deals with the history of religion and atheism in Estonia during the Soviet era and is based on materials from the ECP (Estonian Communist Party) archives. It describes the emergence, evolution, and organizational background of new Soviet rites in Estonia during the anti-religious struggle from 1960s to the end of 1980s.

After World War II, during Stalin's regime, the problems of atheism and religion were out of the spotlight. When they emerged, the methods of struggle were quite crude. The situation changed with the rise of Khrushchev. In 1954, the Central Committee of the CPSU (Communist Party of the Soviet Union) issued a secret resolution, "On the Serious Defects in Scientific-Atheist Propaganda and Measures for the Improvement thereof", which stated the need for getting rid of religion, but also a new and more scientific standard of struggle against religion. An anti-religious campaign, the exact causes and chain of command of which are still debatable, was launched in the second

half of the 1950s. 1959 is also considered the birth year of scientific atheism and (officially) thereafter scientific methods were used to fight religion, to reach the very essence of the people's religiousness to "cure" it.

A certain shift was also determined in the attitude towards believers – they were not considered a potential threat, henchmen of the capitalist world, but more as "ideologically handicapped" people, who suffered from an idealistic worldview and were thus in need of help. Also, pro-atheism and preventive measures against religiousness were issued in the form of lectures, articles in the press, etc. The new Soviet citizen had to be a militant atheist.

The methods and nuances of atheist struggle varied among the republics of the Soviet Union. Possibly because the Baltic republics were a shop-window of the Soviet Union for the rest of the world, atheist struggle here took different forms. Using new scientific approaches – history and sociology of atheism – the conclusion was made that the connection of more than 90% of Estonians with the Lutheran Church was based only on rites and not a deep inner belief. This is why the rituals of everyday life became the main battlefield between atheism and religion, and the first task of atheism was breaking religious traditions.

Birth, adulthood, marriage, death – for centuries the celebration of all these occasions was a "monopoly" of church. To fight it, new "Soviet" equivalents had to be worked out, supported by the state and Communist Party. The ECP had a coordinative position in this, and practical work was carried out by the ECP's branches and dependent organizations.

After some local success, the activity was spread to the masses. Religious celebrations were replaced and in some cases completely new rites were established. These new rites were often overpolitized and the main purpose was to create a stronger connection between citizen and state. The first success of the new rites was mentioned in the beginning of the 1960s.

In developing new rites, Estonia gained a leading position among the other republics, and the innovations of Estonian atheists were several times set as an example all over the Soviet Union. Recent studies show that the emphasis on new rites was the key to fighting religion. Estonia is now one of the most secular countries in Europe.

ATKO REMMEL (b. 1975) is Ph.D. student at the Faculty of Theology, University of Tartu.